

Zoogdier

jaargang 15 (3) september 2004

Sterft Europese nerts uit?
Over IJsselse steenmarters
Dwergvinvissen in Noordzee

Inhoud

Zoogdier 15(3) september 2004

Omslag

Europese nerts

Foto: Dick Klees

Kunstwerk

Barry Flanagan

Foto: Kris Struyf

Artikelen

Sterft 'onze' nerts uit?

3

Dick Klees

Dwergvinvissen in de Noordzee

8

Kees Camphuysen

Steenmarters ten westen van de IJssel

14

Sim Broekhuizen & Gerard Müskens

Waarnemingen

18

Vondst noordse vleermuis in Nederland, Geef een vleermuis niet te vlug op, Pilootproject Hazelmuis in Vlaanderen goed van start

Hyperlink

20

Stadsvossen, 300 Parels, Begrazing in Nederland

Interview

Interview met Alex Lefevre

22

25 jaar Vleermuizenwerkgroep Natuulpunt

Alice Pillot

Uit de oude doos

25

De Walvischvaart

Boekbesprekingen

26

Heer Lampe, de Europese Haas in Nederland

Verenigingsnieuws

27

Waarnemingen beoordelen?!, Nieuwe medewerkers, VZZ-archief, Kies uw zoogdier!, Nieuwe VZZ-site online, Uit het bestuur

Sterft 'onze' nerts uit?

Dick Klees

In de hele wereld sterven diersoorten uit, toch is dat in Europa een zeldzaamheid. Uitzondering hier op dreigt de Europese nerts te worden. De tijd om oplossingen te vinden voor zijn problemen wordt ons niet gegund. De belangrijkste bedreiging voor zijn voortbestaan lijkt de enorme impact van populaties verwilderde Amerikaanse nertsen. Nog naast alle inmiddels bekende bedreigingen waaraan een Europees dier bloot staat. Reden voor een internationaal congres, gewijd aan het behoud van de Europese nerts.

De bedreigingen voor het voortbestaan van de Europese nerts waren reden voor een internationaal congres dat begin november 2003 gehouden werd in het Spaanse Logroño. Een stad gebouwd op de oevers van de rivier de Ebro, met veel verkeer gespiegeld in de etalageruiten van modieuze bonthandels, kortom een passend decor voor meer dan 100 deskundigen uit alle landen waar de Europese nerts nu nog voorkomt. Bevindingen van dit congres staan in dit stuk.

Kenmerken en territorium

De Europese nerts, *Mustela lutreola*, is een compact gebouwde marterachtige met de afmetingen van een kleine bunzing. De kleur is

middel- tot donkerbruin, met als belangrijkste kenmerk, in tegenstelling tot de zeer gelijkende, grotere Amerikaanse nerts, *Mustela vison*, niet enkel een witte onderlip, maar ook een witte bovenlip. Hij eet vooral schaaldieren, amfibieën, vissen en kleine zoogdieren, maar ook vogeleieren en allerlei andere kleine dieren die hij tegenkomt.

De nerts is een gespecialiseerde oeverbewoner van meren en langzaam stromende rivieren. Hij wordt zelden verder dan 150 meter van water aangetroffen. Hij bezet een eigen niche in het natte habitat, naast otter en bunzing. Het mannetje heeft een langgerekt territorium langs de oevers, dat de territoria van nul tot vijf vrouwtjes kan overlappen. Vrouwtjes hebben

De zeldzame Europese nerts onderscheidt zich uiterlijk door de witte bovenlip. © Dick Klees

een voorkeur voor ondiepe delen met dichtbegroeide oevers of eilanden in kleine tot middelgrote rivieren. Mannen vertonen geen duidelijke voorkeur binnen hun territorium. Dieren die, gezien de zéér langzame voortplantingssnelheid van de soort (die, in tegenstelling tot vermeldingen in de literatuur, momenteel gehouden wordt op 0,6 jongen per vrouwtje per jaar) lang en stabiel in een populatie moeten kunnen blijven leven. Als vrouwtjes al geregeld deelnemen aan de voortplanting, dan is dat slechts om het jaar. Omdat een vrouwtje haar jongen alléén grootbrengt, is een veilige omgeving van de burcht, met voldoende voedsel in de onmiddellijke nabijheid, cruciaal voor haar succes.

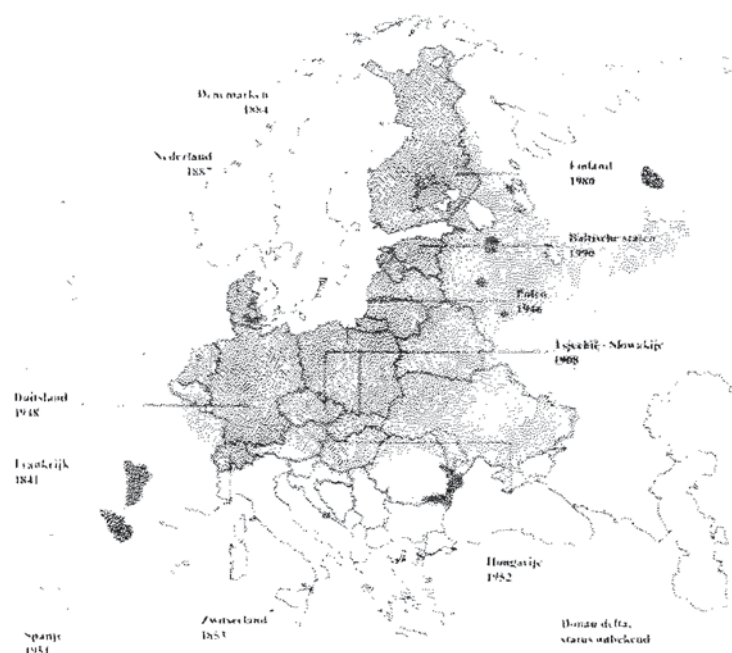
Voorkomen

Eens bewoonde deze soort de meeste, zo niet alle rivierengebieden van Europa (met uitzondering van Zuid-Europa): van de Franse Atlantische kusten tot de Donaudelta in Roemenië, noordwaarts tot in het Finse merengebied en oostwaarts tot net over het Oeralgebergte. De huidige verspreiding is niet meer aaneengesloten en bestaat uit een noordelijke, oostelijke en westelijke populatie. Deze laatste bevindt zich in West-Frankrijk, vanaf Bordeaux tot net over de Pyreneeën in Spanje. In Frankrijk werd de soort pas in 1937 ontdekt; toen bewoonde hij Bretagne, de Garonnedelta en een brede strook langs de kust zuidwaarts tot

in de Pyreneeën. Inmiddels is de soort uit Bretagne verdwenen. De verspreiding neemt niet verder af, maar de aantallen dalen gestaag. Het aantal dieren in Frankrijk is onbekend, doch overtreft de Spaanse populatie van naar schatting totaal 150 dieren niet. In Spanje, waar de soort in 1950 ontdekt werd, ligt het zwaartepunt van de verspreiding in de provincie La Rioja en enkele aangrenzende gebieden. Daarnaast leeft in Tarragona een geïsoleerde populatie. Oostwaarts zit in de eens aaneensluitende populatie een gat tot de Donaudelta in Roemenië waar, volgens een conservatieve schatting, 1000 dieren leven en bij een optimistische schatting 2000. Noordwaarts moeten we vanuit deze delta tot in Wit-Rusland reizen om de volgende populatie te treffen. Vanuit deze populatie, die 300 tot 600 dieren bevat, lijkt het verspreidingsgebied oostwaarts richting Oeral nog bijna aaneensluitend bezet, maar ook hier nemen de dichtheden dramatisch af.

Historische bedreigingen

Van oudsher is bejaging om zijn felbegeerde pels een belangrijke oorzaak van plaatselijk lage dichtheden. Maar de jachtdruk verschilde in zijn verspreidingsgebied aanzienlijk en kan de reeds in de 19^e eeuw ingezette afname niet afdoende verklaren. Er is veel gespeculeerd over oorzaken, maar de tijd, waarin dat onderzocht kon worden, is daarvoor niet benut. We

De huidige en historische verspreiding van de Europese nerts. Legenda: oranje = tegenwoordig aanwezig; donkergrijs = tegenwoordig afwezig, vroeger aanwezig. Het historisch verspreidingsgebied is gekleurd weergegeven; afwezigheid is in het licht oranje gebied nog niet voor 100% zeker. Jaartallen geven aan in welk jaar de soort verdween of is (her)ontdekt (oranje gebieden).

moeten goed beseffen dat we, zonder gedegen onderzoek, aangewezen zijn op hypothesen die veelal berusten op zeer lokaal onderzoek en gebaseerd zijn op kennis, die is opgedaan in restpopulaties (lang) nadat de achteruitgang al ingezet was. Deze kennis wordt gebruikt om terug te blikken. De afname heeft zich echter in heel zijn verspreidingsgebied voorgedaan en is nog steeds gaande.

Het is inmiddels wel duidelijk geworden dat de Europese nerts zich meer heeft gespecialiseerd dan andere carnivoren uit het semi-aquatische habitat, zoals otter of bunzing, wat hem kwetsbaar maakt voor veranderingen.

Zijn territoriumbehoeften verdragen zich slecht met de huidige opvattingen van de mens inzake waterhuishouding, waarbij rivieren geoptimaliseerd worden op watercapaciteit door de oevers zo homogeen (lees: schoon) mogelijk te maken. Met verlies aan geschikte habitat als gevolg. Daar bovenop komen tal van andere bekende, moderne bedreigingen: verkeer, prooidierafname door waterverontreiniging en de gevolgen van opeenstapeling aan contaminanten en PCB's in de voedselketen. En het onopzettelijk doden van dieren met klemmen, bedoeld voor de bestrijding van bunzing, muskus- en beverrat. Ook komt secundaire vergiftiging voor, door het eten van met anticoagulantia gedode knaagdieren. Dat is overigens met name een Frans probleem door het massale karakter van het uitleggen van deze middelen ter bestrijding van knaagdierpopulaties in het vrije veld.

Relatie rivierkreeft

Geen van deze bedreigingen is echter in staat de achteruitgang afdoende te verklaren voor de verschillende delen van zijn verspreidingsgebied en voor de verschillende perioden waarop het proces verloopt. Voor centraal Europa lijkt de aantasting van het ecosysteem 'rivieroevers' een redelijke verklaring. Hoewel de detailverklaringen variëren voor zijn totale leefgebied, zijn er enkele zeer aannemelijk. Habitatverlies door intensivering van het grondgebruik (drainage) door de landbouw en de veranderingen in de natuurlijke waterlopen. Daardoor is de concurrentiepositie van de Europese nerts ten opzichte van de bunzing verslechterd.

Een andere verklaring voor de achteruitgang in het noorden is een verandering van klimaat, een warme periode, in de eerste decennia van de vorige eeuw tot ongeveer 1930. Wéér in het voordeel van de bunzing, met een enorme noordwaartse areaaluitbreiding.

Andere auteurs wezen al vroeg (bijvoorbeeld Pallas in 1811) op het verband tussen rivierkreeft en Europese nerts. De oostelijke verspreidingsgrens, tot net over de Oeral, komt overeen met die van de rivierkreeft. In Finland werd onafhankelijk eenzelfde link gelegd met het uitbreken van de kreeftenpest, *Aphanomyces astaci*, een schimmelziekte die de populaties rivierkreeft heeft doen instorten. Ook werd de grens van de verspreiding gekoppeld aan die van de rivierkreeft. Het instorten van de totale populatie aan favoriete prooidieren, zou een redelijke verklaring opleveren voor de afname.

Nekslag

Uit onverwachte hoek komt echter wellicht de grootste bedreiging, die de nekslag kan betekenen voor de Europese nerts, namelijk de Amerikaanse nerts. Deze uiterlijk gelijkende, maar genetisch niet-verwante soort is tot wel 20 procent groter en zwaarder. Hij heeft het vermogen zich succesvol voort te planten met elk jaar een worp van gemiddeld zeven jongen in de invasieve fase, daarna afnemend. De introductie van deze exoot in pelsdierfokkerijen kende twee kanten. Positief in eerste instantie, door afnemende jachtdruk op de steeds schaarser voorkomende Europese nerts. Maar ontsnappingen bleven niet uit, soms aangevuld door 'dierenbevrijdingsacties'. Deze soort bewoont een zelfde habitat als de Europese nerts en hij heeft zich in het wild in Europa gevestigd. Inmiddels komt deze soort wijd verspreid voor in bijna alle geschikte milieus. Een succesvolle opmars, die lijkt te leiden tot het verdwijnen van de autochtone nerts. Hoewel de vroege achteruitgang al ingezet was voordat de Amerikaanse nerts op het toneel is verschenen, heeft zijn aanwezigheid het herstel van de Europese nerts onmogelijk gemaakt. Op dit moment is de snelle achteruitgang, overal in zijn verspreidingsgebied, een direct gevolg van de expansie van de Amerikaanse nerts. Het uitsterven in Estland, in de laatste decennia van de vorige eeuw, is goed onderzocht en loopt parallel met de uitbreiding van het areaal van de Amerikaanse nerts. Dit proces is ook gaande in (Wit)Rusland.

Spaans onderzoek

In een door Europese nerts geheel bezet riviersysteem, de Zadorra in Spanje, is het verdringingsproces gevolgd. Sinds de eerste Amerikaanse nertsen begin jaren negentig door ontsnapping arriveerden, bleek in 2001 de

Europese nerts in alle habitats totaal vervangen. Met 12 Amerikaanse nertsen per 10 km² is de voedselconcurrentie groot en is de dichtheid twee keer zo hoog als de hoogst bekende dichtheid van de Europese nerts. Maar voedselconcurrentie is een langzaam proces en verklaart de snelle afname ter plaatse niet. Nadere studies hebben geleerd dat vooral het mannetje van de Amerikaanse nerts zich tegen de Europese nerts zeer intolerant en agressief gedraagt. Indien de laatste actief uit de nauwe strook oeverhabitat verdreven wordt, rest hem geen geschikt leefgebied. Waardoor habitatverlies op alle fronten de hoofdoorzaak lijkt te zijn van de dramatische achteruitgang. Ten slotte brengt de Amerikaanse nerts ook nog parasieten en ziekten mee, waartegen de Europese nerts (nog) onvoldoende weerstand heeft ontwikkeld.

Overigens lijkt in Spanje een ander semi-aquatisch zoogdier een zelfde lot beschoren: de endemische Pyreneese desman, *Desmana pyrenaica*. Deze in het water levende insecteneter kon er naast otter en Europese nerts leven, maar neemt af in rivieren waar de Amerikaanse nerts verschijnt.

Amerikaanse nerts-effect

De Europese nerts ondervindt op meerdere manieren hinder van de Amerikaanse nerts. De effecten worden versterkt door een combinatie van factoren. Naast de genoemde concurrentie en de agressie zijn er nog ingrijpende

zaken meegekomen met de Amerikaanse nerts, zoals parasitaire wormen en ziekten: het 'Aleutian mink disease', een parvovirus. Bunzing en de beide nertsen kunnen drager zijn, maar alleen de nertsen ontwikkelen de ziekte. De Europese nerts is nogal gevoelig voor de ziekte met 20-30 % van de besmette dieren die de ziekte effectief ontwikkelen. De Amerikaanse nerts lijkt er minder last van te hebben, daar deze, ondanks de ziekte, nog steeds toeneemt. Dan zijn er nog de parasitaire wormen, waarvoor de Europese nerts erg gevoelig blijkt. Normaal neemt zo'n gevoeligheid op den duur af, maar dat heeft tijd nodig. In 35 jaar onderzoek (1960-1995) in Rusland heeft men een gestage toename van de besmettingsgraad kunnen constateren, die inmiddels op 95-100 procent ligt. De parasitaire belasting is een extra aanslag op de conditie en heeft zijn weerslag op de voortplantingscapaciteit. Een ander bedreigend aspect wordt gevormd door hybridisatie. Wellicht versterkt door lage dichtheden, zijn er paringen tussen bunzingmannen en nerts vrouwen. Hieruit ontstaan bastaarden, wat reeds lang uit Rusland bekend is. In gevangenschap is het mogelijk gebleken Amerikaanse nerts mannen met Europese nerts vrouwen te laten paren. De ontstane embryo's worden echter geresorbeerd, hetgeen als nadelig effect heeft, dat voortplanting binnen de eigen soort niet plaats vindt. Of dergelijke paringen en een daaropvolgende resorptie in het wild voorkomen, is niet bekend.

Voor een oeverbewoner als de Europese nerts vormt het rivierengebied een geschikt leefgebied. Foto: Dick Klees

Indien dat zo is, kan de invloed ervan groot zijn, omdat de Amerikaanse nertsmanen, in vergelijking met de autochtone soort, al iets vroeger in het jaar seksueel actief zijn.

Fokprogramma's

Om het uitsterven te voorkomen zijn fokprogramma's opgezet. Naast de eerste fokfaciliteit in Novosibirsk (Rusland) is het vooral de dierenpark van Tallinn in Estland geweest, die een gestructureerde fokfaciliteit opgebouwd heeft en met 100 dieren ongeveer 50% van de thans in gevangenschap levende dieren bevat. Deze dierenpark coördineert ook het EEP-programma, een samenwerkingsverband waarin Europese dierenparken participeren die met door uitsterven bedreigde diersoorten fokken (Blijdorp neemt eveneens deel in dit programma). De Erasmusuniversiteit is betrokken bij het ontwikkelen van een beter op marterachtigen afgestemd vaccin tegen het Canine distemper virus, om de fokcentra voor rampen te helpen behoeden.

Wilde populatie en (her)introductie

In Roemenië is nog veel onderzoek te doen; het is er eigenlijk nog maar net gestart. Het grootste Roemeense deel van de Donaudelta is nog vrij van Amerikaanse nerts. Enkel in het noorden, in het Oekraïense deel, bevindt zich een populatie. Als die geëlimineerd zou kunnen worden, dan beschikt deze belangrijke populatie over meer tijd, en mogelijk daardoor over een toekomst. Want, om een soort als de Europese nerts te behouden, volstaat het kweken van dieren niet, tenzij ook de vaardigheden om te leven in een bepaalde habitat bewaard blijven. Daarom is het belangrijk dat, naast het kweekprogramma, in het wild levende populaties blijven bestaan en dat er wordt gewerkt aan het vrijwaren van bestaande populaties van de Amerikaanse nerts. Dat gebeurt door selectieve bestrijding van de Amerikaanse nerts met behulp van *live-traps*.

Daarnaast zijn er ideeën ontwikkeld om kolonies Europese nertsen te stichten in enclaves die vrij zijn van Amerikaanse nerts. Dit kunnen feitelijke eilanden zijn, zoals het 1000 km² grote eiland Hiiumaa in Estland waar een experiment gestart is. Als 'eiland' kan ook een gebied worden opgevat dat door de aanwezigheid van andere barrières geschikt is. Hiermee wordt in Duitsland, niet ver van de Nederlandse landsgrens, langs de Eems geëxperimenteerd. Maar deze pogingen zijn nog in ontwikkeling en niet à priori succesvol.

Het Hiiumaa experiment

Op het eiland Hiiumaa is een experiment gaande. Door in een aantal opeenvolgende jaren te vangen is het eiland geheel van Amerikaanse nertsen ontdaan. Vervolgens zijn Europese nertsen vanuit de fokcapaciteit in Tallinn geïntroduceerd. In de lente 2000 zijn de eerste 17 gezenderde dieren uitgezet. Het aantal dat overleefde, bedroeg in de volgorperiode, de eerste drie maanden, slechts 10%. Geen geweldig resultaat. De methode van uitzetten is daarop aangepast, omdat de sterfte zich vooral in de eerste periode van vrijheid voordeed. De eerste uitzetting was van het 'koude' type (hok open en dááág!). De volgende uitzetting was 'soft'. Dat wil zeggen: uitzetten met de eigen nestbox en een periode voedsel blijven aanbieden. Deze methode wordt nu verder geperfectioneerd. Ook wordt geëxperimenteerd met het tijdstip van uitzetten: in juni, omdat dan het meeste voedsel beschikbaar is, en in september, omdat de jonge dieren dan al wat ouder zijn. Daarnaast bleek dat predatie door carnivoren de belangrijkste doodsoorzaak vormde. Daartoe zijn uit te zetten dieren onder andere getraind in het vermijden van carnivoren, zoals vossen, honden en zelfs marters en huiskatten. Dat gaf een toename van de overleving tot 33-77%. In 2003 zijn 37 vrouwtjes uitgezet, waarvan 15 zwanger. Daarnaast zijn habitatverbeteringen gerealiseerd om het voedseldraagvlak te verhogen, zoals het aanleggen van amfibieënpoelen, etc. Het hele experiment wordt duidelijk gezien als een project dat slechts kans van slagen heeft als de uitvoerders over een lange adem beschikken. Wanneer dit experiment slaagt zal het eiland Saaremaa (2500 km²) volgen.

EU-verbod

Maar, willen (om het even welke) maatregelen ooit succesvol worden, dan is het elimineren van het huidige hoofdprobleem een absolute noodzaak. Zo lang er Amerikaanse nertsen ontsnappen, valt er tegen deze open kraan niet te dweilen. Het kweken ervan op nertsfarms zal waterdicht of verboden moeten worden. In Estland is een verbod van kracht, maar met de nieuwe EU-toetreding, zal daar Europese regelgeving voor moeten worden opgesteld. Als wij tenminste serieus willen voldoen aan onze verplichtingen tot behoud van biodiversiteit, aangegaan in internationale verdragen.

Dick Klees
Studio.wolverine@wanadoo.nl

Dwergvinvissen in de Noordzee

Kees Camphuysen

In de vroege morgen van 10 juni 2004 belde de kapitein van de veerboot *Schulpengat* (Texel-Den Helder) dat er die morgen een walvis voor het schip was opgedoken. Een acht meter lange griend, dat wist hij zeker. Gelukkig waren er meer waarnemers die hadden opgelet. De eerste dwergvinvis in jaren in Nederlandse wateren was een feit.

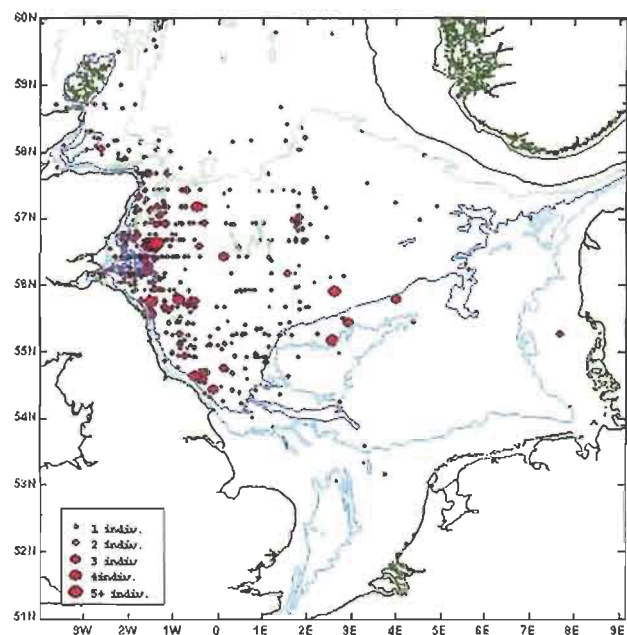
De dwergvinvis, *Balaenoptera acutorostrata*, is de meest voorkomende walvis in de Noordzee. Het voorvoegsel 'dwerg' is misleidend, maar met een lichaamslengte van hooguit 9 à 10 meter is de dwergvinvis de kleinste vinvis. Voor de walvisjagers van weleer was hij een teleurstellend klein beestje.

In de Atlantische Oceaan komt de dwergvinvis voor van de evenaar tot in de pakijzone en is hij algemeen rond Groenland, IJsland, Spitsbergen, Noorwegen en de Britse Eilanden. Hij komt vooral voor op het continentale plat (0-1000m diepte); werkelijk diep oceaanaanwater wordt gemeden. Rond Spitsbergen en IJsland en in de Noorse Zee wordt de dwergvinvis tegenwoordig door de Noren en IJslanders bejaagd.

Voorkomen in de Noordzee

Voor de Engelse en Schotse oostkust worden, tijdens vogeltellingen in de zomer, in de Noordzee elk jaar regelmatig dwergvinvissen gezien (Fig. 1). Bijzonder rijk aan walvisachtigen is het voedselrijke gebied ten oosten van de Firth of Forth bij Edinburgh (Wee Bankie, Marr Bank). Een twee weken durende inventarisatie in juni 2003 leverde daar maar liefst 422 waarnemingen van dwergvinvissen op.

In het Nederlandse deel van de Noordzee is de dwergvinvis bijzonder zeldzaam, alleen rond de Doggersbank, in het uiterste noorden van het Nederlands Continentaal Plat (NCP) worden zij af en toe gezien. Het eerste goed gedocumenteerde geval was een waarneming op 30 mei 1987 van maar liefst twaalf exemplaren (9 op 55°10'NB, 2°34.5'OL; 3 op 55°25.7'NB, 2°56.0'OL; door Henk Baptist en Bert Vliegers). In totaal zijn er van het NCP nu 22 waarnemingen bekend (37 exemplaren), waarvan drie strandingen van levende exemplaren (Zoutelande, november 1994; Terschelling,

Figuur 1: Waarnemingen van dwergvinvissen in de Noordzee (1980-2003; Marine Mammal Database)

maart 1998; en Noordwijk, april 2001), één onzekere waarneming vanaf de kust (Scheveningen, oktober 1997), vier waarnemingen vanaf platforms en een kotter in de Zuidelijke Bocht (een twijfelachtige waarneming op 28 juni 1994, en beter gedocumenteerde gevallen op 11 mei 1997, 18 april 2002 en 6 november 2002) en tenslotte het geval in het Marsdiep in de zomer van 2004. In het oostelijke deel van de Noordzee en in de Duitse Bocht is de dwergvinvis uitgesproken zeldzaam. Op de Nederlandse kust zijn er deze eeuw 16 aangespoeld, waarvan tien na de Tweede Wereldoorlog.

Herkenning

De dwergvinvis is een relatief kleine, soepel zwemmende walvis, met een spitse snuit en

Figuur 2: Karakteristiek beeld van de dwergvinvis aan de oppervlakte: een grote grijze rug, met meedraaiend krom vinnetje. Soms is een blaaswolk zichtbaar. De onscherpe vogel links is een Jan-van-Gent. Foto: Kees Camphuysen

een haakvormig, concaaf gekromde vin achter op de rug. De flippers zijn smal en spits en de romp is torpedevormig. Het lichaam heeft een wat dolfijnachtige bouw, maar dat valt alleen onder water op. Hij meet gemiddeld 7 à 8, maximaal 9,5 of in uitzonderlijke gevallen zelfs ruim 10 meter. De wijfjes worden gemiddeld wat groter dan de mannetjes. Dwergvinvissen wegen ongeveer 8 ton.

Op zee is het eerste dat doorgaans zichtbaar wordt een grote grijze rug met een klein vinnetje (Fig. 2). De zwembeweging doet wat aan die van de bruinvins denken, als een draaiend wiel aan de oppervlakte, maar dan veel groter. De blaaswolk, zo die al te zien is, valt niet bijzonder op en alleen in de poolstreken komt het wel voor dat dwergvinvissen op grote afstand dankzij de 'blast' ontdekt worden.

Het zien van een 'grote grijze rug met een kromme rugvin' alleen is niet genoeg voor een zekere determinatie. Doorgaans verschijnt een dwergvinvis drie of vier keer kort na elkaar aan de oppervlakte en tijd en plaats van bovenkomen zijn dan redelijk voorspelbaar. Met de fotoserie (Fig. 3) wordt in beeld gebracht hoe door een ademhalende dwergvinvis het wateroppervlak wordt benaderd en doorbroken. Op het moment dat het dier het wateroppervlak breekt, moet worden vastgesteld of het een vlakke kop of een bolle kop (zoals bijvoorbeeld een butskop, *Hyperoodon*

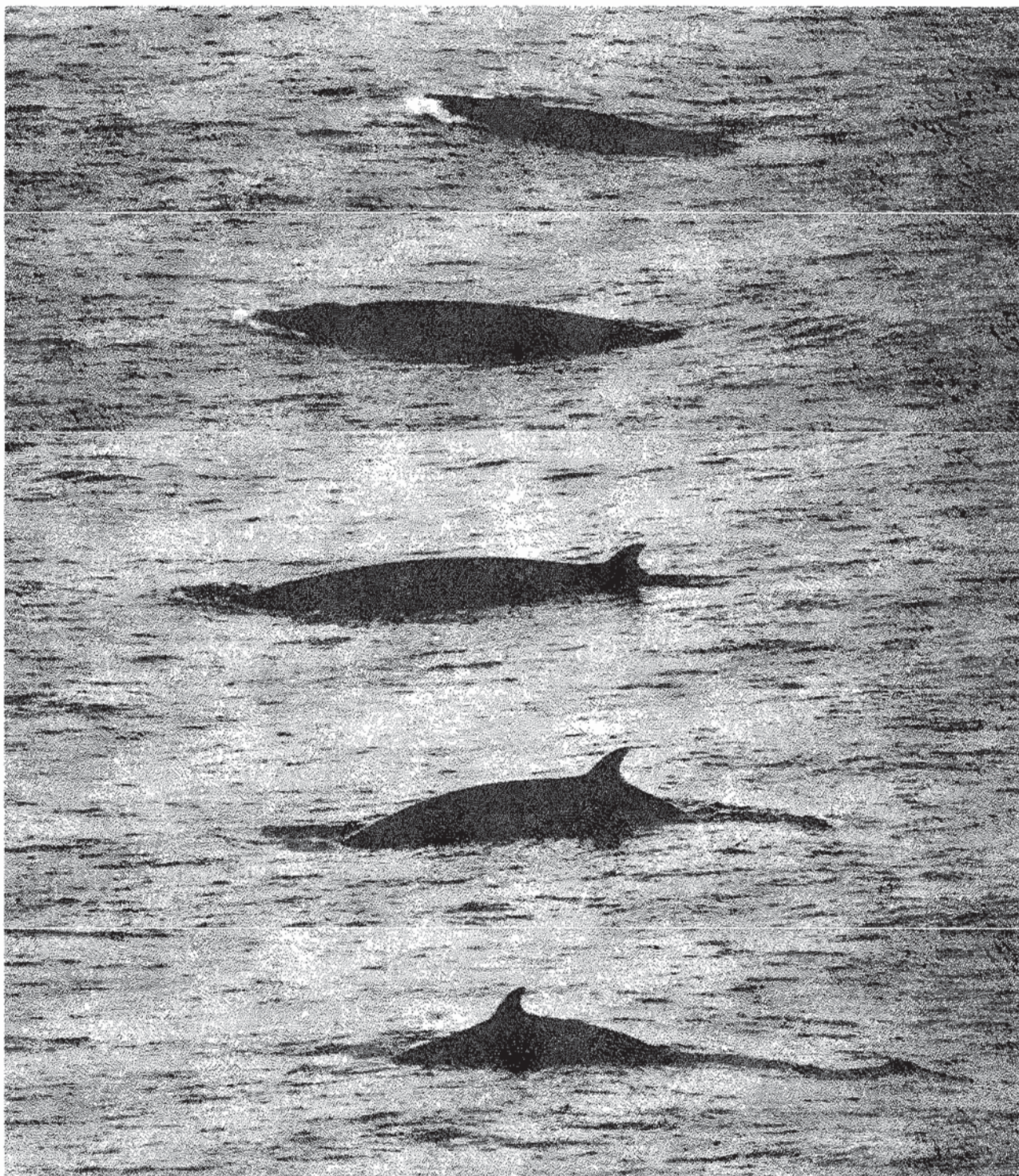
ampullatus) heeft. Een hoog, geprononceerd spuitgat (doorgaans in combinatie met een duidelijke blaaswolk) en het geleidelijk aan de oppervlakte verschijnen van een enorme rug waarop met vertraging tenslotte de rugvin zichtbaar wordt, wijst op één van de grotere vinvissen.

De kleurverdeling is eenvoudig: donkergrijs van boven en wit van onder. Het contrast op de flank is bij de meeste exemplaren aanzienlijk, maar soms is de overgang geleidelijker door verschillende grijs tinten. In de felle zon kan een dwergvinvis evengoed lichtbruin lijken en de kleur van een walvis moet daarom altijd met de nodige argwaan bezien worden! Niet vaak genoeg kan worden gewezen op de gevaren van het gebruik van rugkleuren bij determinatie, veroorzaakt door wisselende belichting. Karakteristiek is de witte band over de flipper: geen enkele andere soort heeft dit kenmerk. Onder gunstige condities kan deze witte band als een witte vlek door het wateroppervlak schemeren, maar bij de minste golfslag blijft ze helaas al verborgen (Fig. 4-5). Overigens ontbreekt de witte band op de flipper bij de ondersoort die in de oceanen rond Antarctica voorkomt. Sommige veldgidsen geven aan dat de dwergvinvis lichte vegen op de flank en rug heeft, vlak achter de kop, enigszins als de kieuwen van een vis. Op grond van eigen waarnemingen van honderden dwergvinvissen

in en rond de Noordzee kan ik concluderen dat dergelijke vlekken hier niet voorkomen en op geen van de foto's bij dit stuk is een dergelijk kieuwvormig vlekkenpatroon te zien.

De rugvin, achter op de rug, is enigszins variabel van vorm. Hij ziet er meestal uit als een kromme haak, met een holle achterkant en

een ronde voorzijde (Fig. 6). Sommige individuen hebben een rechtere, strakkere rugvin en bedacht moet worden dat de waarnemingshoek het beeld kan vertekenen. De rugvin is tamelijk klein, maar bij voor- of achter-aanzicht, als het grootste deel van het lichaam door optisch bedrog wegvalt, kan de rugvin dolfijnachtige proporties lijken te hebben.

Figuur 3: Opduikende dwergvinvis waarbij de vlakke kop, het ontbreken van een (zichtbare) spuitvolk, het krommen van de rug bij het onderduiken en de vorm van de rugvin goed te zien zijn. Foto's: Kees Camphuysen

Figuur 4: Onderduikende dwergvinvis waarbij de witte flipperband goed te zien zijn. Foto: N. Poelstra

Figuur 5: Rondlummelende dwergvinvis onder een productieplatform op het Nederlands Continentaal Plat. Het typische model (spitse kop) en de witte flipperbanden zijn prachtig zichtbaar. Foto: M. Jut en F. de Vreeze

De typische zwembeweging is een rollende beweging aan de oppervlakte waarbij het rugvinnetje als bij de bruinvis komt 'langsdraaien'. De rollende beweging is drie of vier keer kort na elkaar zichtbaar en bij de laatste keer, de inleiding voor een diepere en langdurigere duik, verschijnt het staartstuk sterker gekromd en veel hoger uit het water (Fig. 3). Normaal verschijnt de staartvin niet boven water. Enkele minuten later herhaalt deze procedure zich. Het wegduiken en dus voor langere tijd verdwijnen is door dit gedrag gemakkelijk te voorspellen. Snel zwenmende dwergvinvissen kunnen een opmerkelijk hoge snelheid behalen. Doorgaans komen ze dan vaak boven en zijn de duiken oppervlakkig (weinig gekromde rug). Door de enorme waterverplaatsing creëren ze een flinke 'hekgolf' en bij het bovenkomen ontstaan brede schuimkrullers naar beide zijden. De reden voor snel zwemmen kan een naderend schip zijn (vluchtmanoeuvre), een aanvallende groep orca's, *Orcinus orca*, of een andere bedreiging.

Veel veldgidsen noemen 'breaching' (hoog uit het water opspringen) als een vaak voorkomend gedrag van dwergvinvissen, maar in de Noordzee wordt dit niet erg vaak gezien. De vinvissen komen normaliter niet helemaal los van het water; meestal springt het dier tot niet veel meer dan de helft van lichaam omhoog (Fig. 7). Toch is de massa van de dieren groot genoeg om een kolossale waterverplaatsing tot gevolg te hebben. De witte band op de flipper kan bij opspringende dwergvinvissen prachtig bekeken worden en ze sluit elke verwarring met een andere walvis uit.

Verwarring met andere soorten

Een ontmoeting met een walvis in de Noordzee is normaal gesproken een ontmoeting met een dwergvinvis en dit is dan ook de eerste soort waaraan gedacht moet worden. Toch is het zien van een flinke, grijze rug met een klein haakvormig rugvinnetje alleen niet genoeg om meteen tot naamgeving over te gaan. De beide kleinere vinvissen, de dwergvinvis en de hier niet besproken noordse vinvis, *Balaenoptera borealis*, zijn niet altijd eenvoudig van elkaar te onderscheiden. Op lagere breedten is een duidelijk zichtbare blaaswolk van een kleinere vinvis een goede reden om aan de noordse vinvis te denken. In het hoge noorden kan een dwergvinvis ook metershoge blaaswolken produceren en in tropische gebieden is de 'blast' bij de grotere soorten lang niet altijd duidelijk te zien. Volwassen noordse vinvissen zijn aanmerkelijk groter dan dwergvinvissen, maar jonge dieren kunnen gemakkelijk met deze soort worden verward. De vorm van de rugvin, hoger en merkwaardig 'geknikt' bij de noordse vinvis, haakvormig gekromd bij de dwergvinvis, kan een indicatie geven. Een kenmerk, waardoor beide soorten met zekerheid kunnen worden onderscheiden, zit hem in de witte flipperband. Een ander kenmerk, maar daarvoor is veldervaring met beide soorten een vereiste, is de soepele manier van zwemmen ('rollen') zoals de dwergvinvis dat doorgaans laat zien.

Verwarring is ook goed mogelijk met de butskop, een soort waarvan in de Noordzee en ook in Nederlandse kustwateren af en toe

Figuur 6: Karakteristiek beeld van kalm zwemmende dwergvinvis met concave rugvin, hier ten noorden van Spitsbergen. Foto: Kees Camphuysen

Figuur 7: Dwergvinvis 'breaching'. Foto's: Kees Camphuysen

exemplaren worden gezien. Het karakteristieke beeld, een grijze rug met kleine rugvin, is typisch voor de dwergvinvis, maar lijkt sterk op dat van een butskop. Butskoppen zijn onder vrijwel alle lichtomstandigheden (licht-) bruin van kleur, terwijl dwergvinvissen meestal grijs of zwart lijken. Het kopprofiel, plat met een iets verhoogd spuitgat bij de dwergvinvis, moet goed gezien worden alvorens men tot een definitieve determinatie kan overgaan. Aangeraden moet daarom worden om bij elke vermeende dwergvinvis te trachten het bovenkomen van het dier in een kijkerbeeld te 'vangen' om zo een goede indruk te krijgen van de vorm van de kop (Fig. 3).

Verder lezen?

- Ellis, R., 1988. *The Book of Whales*. Alfred A. Knopf, New York.
- Folkens P.A., R.R. Reeves, B.S. Stewart, P.J. Clapham & J.A. Powell, 2002. *Guide to marine mammals of the world*. National Audubon Society, A.A. Knopf, New York.
- Hoyt, E., 1984. *The Whale Watcher's Handbook*. Madison Press Book, Double-day & Comp. Inc., Garden City.
- Martin, A.R., 1990. *A discovery guide Whales*. Salamander Books, London.

Kees Camphuysen, NIOZ, Texel
Postbus 59, 1790 AB Den Burg
kees.camphuysen@wx.nl

Marine Mammal Database

Zichtwaarnemingen van walvisachtigen worden verzameld in de Marine Mammal Database, indertijd door de auteur van dit stuk opgezet voor de Nederlandse Zeevogelgroep om te zorgen dat waardevolle gegevens voor de toekomst niet verloren gaan en omdat het samenbrengen van gegevens tot veel meer inzicht leidt dan het apart houden van bestanden en ervaringen. Iedereen die een walvisachtige in Nederland of daarbuiten waarneemt, wordt dan ook uitgenodigd om de gegevens te melden aan dit centrale archief. De gegevens worden op het web geplaatst, zodat iedereen kennis kan nemen van recente waarnemingen en het materiaal is toegankelijk voor serieuze onderzoekers of beschrijvers van bijvoorbeeld regionale fauna's, zodat de gegevens uiteindelijk de bescherming van deze dieren

ten goede kunnen komen. Wel gezien, maar niet gemeld is hetzelfde als niet gezien! Gegevens (beschrijving van de waarneming, aantal dieren, datum, tijd, plaats in geografische coördinaten of plaatsnaam en liefst een foto als het om iets anders gaat dan een bruinvis) kunnen worden opgestuurd naar de auteur (zie adres en e-mail gegevens onder dit artikel). Recente waarnemingen kunnen bekeken worden via

home.planet.nl/~camphuys/Cetacea.html

De waarnemingen worden gebruikt voor de incidenteel verschijnende Quality Status rapporten van zowel Waddenzee als Noordzee en worden gerapporteerd in de jaarverslagen van de International Whaling Committee.

Steenmarters ten westen van de IJssel

Sim Broekhuizen & Gerard Müskens

Tot de Tweede Wereldoorlog werden zo nu en dan steenmarters ten westen van de IJssel gemeld. Daarna leken ze zich tot achter de rivier terug getrokken te hebben. Sinds eind jaren tachtig lijken ze het verloren terrein weer te bezetten.

Tot de Tweede Wereldoorlog werden af en toe steenmarters, *Martes foina*, gemeld uit het gebied ten westen van de IJssel en ten noorden van de Grote Rivieren, met name uit de Gelderse Vallei en langs de Utrechtse Vecht. Uit de periode 1946-1988 zijn ons echter geen meldingen meer bekend ten westen van de IJssel, met uitzondering van een steenmarter die in 1954 nabij Voorstonden, tussen Zutphen en Eerbeek, was gedood. Aangenomen wordt dat de soort er na de Tweede Wereldoorlog feitelijk was uitgestorven. Dit was in zoverre makkelijk, dat daardoor kon worden aangenomen dat elke waarneming van een marter of sporen van een marter uit dat gebied zeer waarschijnlijk een boommarter betrof.

In september 1988 echter werd langs de A12, ten noorden van Oosterbeek, een doodgeregden volgroeid steenmartermannetje (1, zie fig 1) gevonden. Nu kon, gezien de snelle verbreiding van de steenmarter in het noorden van het land in de jaren tachtig van de afgelopen eeuw, wel verwacht worden dat de steenmarter op termijn ook weer ten westen van de IJssel zou verschijnen, maar dan toch niet gelijk al zo ver op de Veluwe. Een verkeerde plaatsaanduiding of een dier van elders dat daar uit een auto was gekieperd?

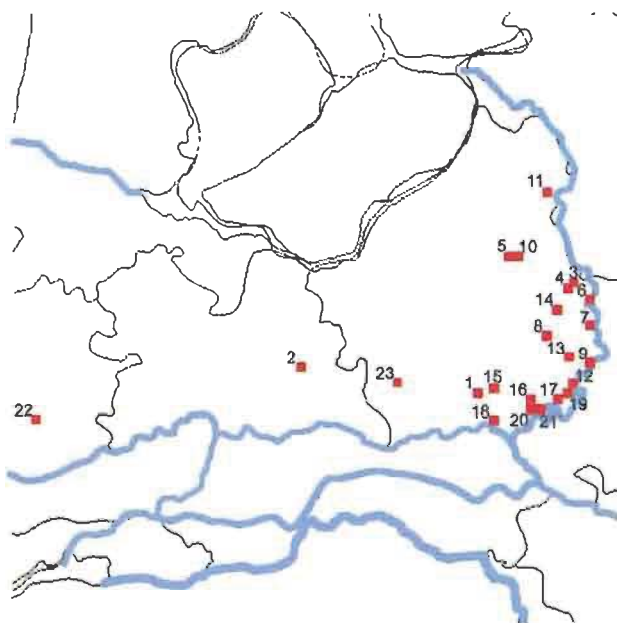
Nog vreemder was dat in dezelfde maand langs dezelfde A12 een steenmartermannetje (2) werd gevonden, maar nu in de provincie Utrecht bij de afslag Maarn-Doorn. Hier hadden we helemaal het gevoel dat we in de maling werden genomen. Er leek nog steeds geen reden te zijn om serieus rekening te houden met de aanwezigheid van steenmarters ten westen van de IJssel.

Bruggenhoofd ten westen van de IJssel tussen Deventer en Zutphen

Twee jaar bleef het stil langs het 'westelijke front'. In mei 1990 werd echter tussen

Deventer en Apeldoorn, bij de parkeerplaats De Paal langs de A1, ter hoogte van het recreatiegebied Bussloo een verongelukt steenmartermannetje (3) gevonden. Waarschijnlijk was het dier nog niet geslachtsrijp. Deze vondst werd in januari 1991 gevolgd door een vondst van weer een eerstejaars steenmartermannetje (4) langs de A1, ongeveer één km westelijker. In 1992 werd opnieuw een aangereden steenmartertje (5) gemeld, nu bij het dorp Wiesel ten noorden van Apeldoorn. Dit keer was het een volwassen exemplaar.

Na deze vondsten bleef het weer een paar jaar stil wat betreft steenmartermeldingen. Vanaf 1994 kwamen er echter herhaaldelijk berichten van zichtwaarnemingen van steenmarters uit het gebied tussen Brummen en Eerbeek. Het eerste dier dat door ons kon worden

Figuur 1: Kilometerblokken waarin in de periode 1984-2003 steenmarters ten westen van de IJssel zijn gevonden of gezien. De cijfers corresponderen met de nummers van de besproken waarnemingen.

onderzocht werd echter pas in januari 1998 gevonden aan de noordkant van het dorp Voorst (6). Het was een volwassen mannetje waarvan de kiezen al redelijk waren afgesletten. Opmerkelijkwijs werd drie maanden later op dezelfde plaats een volwassen boommartermannetje doodgereden. In juni van 1998 werd vijf kilometer zuidelijker bij Voorstonden een vrij oude steenmarterman aangevonden (7).

In maart 2000 werd een doodgereden volwassen steenmarterwijfje bij Loenen gevonden (8). Dit dier had twee embryo's, die echter beide in resorptie waren. In september 2002 werd tussen Brummen en Dieren een steenmartermannetje doodgereden (9).

Meer naar het noorden toe werd in juni 2003 bij het dorp Wenum, net ten noorden van Apeldoorn en grenzend aan Wiesel, een al vrij oud steenmartermannetje gevonden (10). Er zijn echter aanwijzingen die doen vermoeden dat dit dier uit gevangenschap kwam. Dat laatste is niet het geval bij een mogelijk tweedejaars steenmartermannetje dat op 4 februari 2004 werd gevonden op de A50 tussen Epe en Heerde (11).

Van de zuidkant van dit omvangrijke bruggenhoofd ontvingen we uit de winter 2003/2004 en het voorjaar van 2004 zichtwaarnemingen van steenmarters nabij het landgoed Hof te Dieren, aan de zuidkant van Dieren (12). Deze waarnemingen konden door ons niet worden geverifieerd, evenmin als de vondst van een doodgereden steenmarter aan de westzijde van het Apeldoorns Kanaal ter hoogte van Laag Soeren (13).

Tenslotte werd er in juni 2004 een jong steenmartermannetje doodgereden in het dorp Klarenbeek, tussen Zutphen en Apeldoorn (14).

Bruggenhoofd Arnhem

In mei 1990 werd bij Schaarsbergen, ten noorden van Arnhem weer een doodgereden volgroeid steenmartermannetje (15) gevonden. Na de vondst in hetzelfde atlasblok in 1988 wierp dit de vraag op of er bij Arnhem al sprake was van de vestiging van steenmarters. Na 1990 werd het echter ook hier enkele jaren stil rond de steenmarter. Omdat het tot dan alleen om mannetjes was gegaan, kon worden aangenomen dat het nog om incidentele gevallen van zwervende dieren ging. Wel waren er een paar zichtwaarnemingen bij Beekhuizen bij Velp (16), zelfs van jongen, maar die waren niet te controleren. In januari 1994 echter werd onder De Steeg, ca. 5 km westelijk van de waarnemingsplaats bij Beekhuizen, een doodgereden volwassen steenmartervrouwtje gevonden dat drachtig was van één vrucht (17). De bevruchting van dit wijfje hoeft overigens niet nabij de vindplaats te hebben plaatsgevonden. De paartijd van steenmarters valt tussen eind juni en half augustus. De innesteling van de bevruchte eicellen in de baarmoederwand wordt een aantal maanden uitgesteld en vindt in het algemeen pas rond januari plaats. In die tussentijd kan een steenmarter zich een eind hebben verplaatst, dan wel zijn verplaatst.

In het voorjaar van 1999 werden we weer geconfronteerd met een steenmarter die aan de westkant van Arnhem domicilie had gekozen onder een dak van een woonhuis (18). Er werd 's nachts prooi naar binnen gedragen, maar hoewel de nestingang enige tijd met een videocamera en infrarood licht in de gaten werd gehouden, hebben we niet kunnen vaststellen dat er hier werkelijk sprake was van een voortplantingsgeval. Er werden geen

De steenmarter komt ook ten westen van de IJssel om de hoek kijken. Foto: Rollin Verlinde

jongen gezien en een geval van schijnzwangerschap is niet uit te sluiten. Het dier is uiteindelijk met harde radiomuziek verjaagd. Niettemin was dit de eerste keer dat vastgesteld kon worden dat een steenmarter zich echt ten westen van de IJssel had gevestigd. Het idee dat de steenmarter rond Arnhem vaste voet aan de grond had gekregen, werd het volgende jaar (2000) versterkt door twee vondsten van doodgereden volgroeide, maar nog niet reproductieve steenmartervrouwtjes, één in maart op de weg tussen De Steeg en Ellecrom (19) en één in december op de A12 bij Velp (20). In november 2002 werd aan de oostkant van Velp, nabij het kasteel Biljoen, een steenmartervrouwtje doodgereden (21), dat echter, ondanks haar volwassen leeftijd, nog niet drachtig was geweest. Het zou er op kunnen wijzen dat de dieren rond Arnhem nog steeds moeite hebben om een partner te vinden.

Hoe zijn de steenmarters de IJssel overgestoken?

Na een dieptepunt in de jaren zestig van de vorige eeuw, was de steenmarter in de jaren tachtig van de afgelopen eeuw in de Achterhoek en Salland geen zeldzaamheid meer. Toch duurde het tot de jaren negentig voordat er meer dan incidenteel melding werd gemaakt van steenmarters ten westen van de IJssel (figuur-2). Zeker gezien de snelheid waarmee de steenmarter zich vanaf het begin van de jaren tachtig in het noorden van het land had uitgebreid, kwam de oversteek over de IJssel niet echt onverwacht. Hoe die oversteek in zijn werk is gegaan en wellicht nog steeds gaat, is onbekend. Het is niet waarschijnlijk dat er dieren de IJssel zijn overgezwommen. Bij ons onderzoek aan gezenderde steenmarters in de Ooijpolders bij Nijmegen bleek dat steenmarters liever een heel stuk omlopen, dan dat ze een sloot of tocht overzwemmen. Hierin verschillen ze sterk van de bunzing en waarschijnlijk ook van de boommarter. De winters van de jaren tachtig en negentig waren ook niet zo streng dat steenmarters de oversteek over de IJssel over het ijs hebben kunnen maken. Het meest waarschijnlijk is dat de oversteek via de bruggen over de IJssel heeft plaatsgevonden. Nu zijn deze bruggen niet martervriendelijk ingericht en bij ons onderzoek in Nijmegen bleek dat dieren die aan de zuidkant van de Waalbrug leefden de oprit van de brug wel overstaken, maar zich niet op de brug zelf begaven. Er is tot nu toe ook nog geen steenmarter aan de noordkant van die brug gemeld.

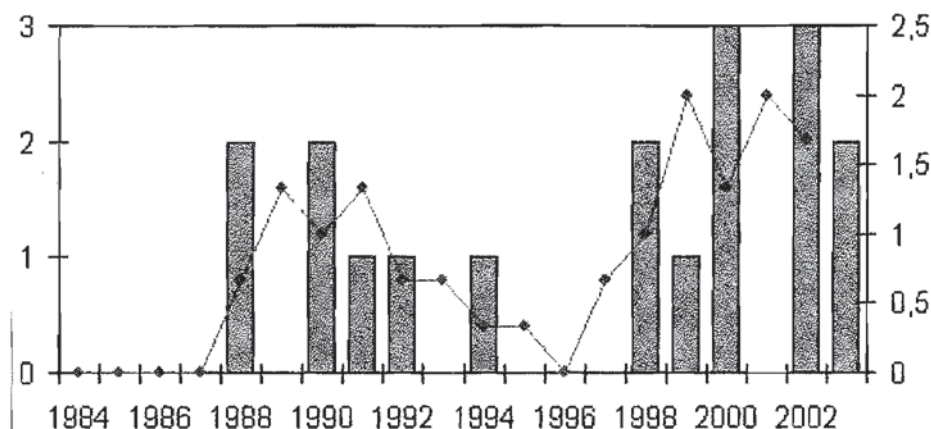
Bij marters zijn het vooral jonge dieren die gaan zwerven. Bij de dieren die aan de westkant van de IJssel werden gevonden zaten echter ook oudere exemplaren. Dat kan op twee dingen wijzen. Ten eerste is er de mogelijkheid dat er al veel langer steenmarters aan de westkant van de IJssel leven dan uit de vondsten naar voren komt. Er moet echter ook rekening mee worden gehouden dat de oversteek niet op eigen kracht is gemaakt, maar dat steenmarters aan de oostkant van de IJssel zijn gevangen en aan de westkant weer zijn losgelaten. Ten oosten van de IJssel is het aantal steenmarters in de loop van de jaren negentig zo sterk toegenomen, dat er in toenemende mate melding wordt gemaakt van overlast. Hoewel de steenmarter formeel een beschermde diersoort is en niet mag worden bejaagd of zelfs maar mag worden verstoord, moet worden aangenomen dat af en toe mensen met steenmarteroverlast toch proberen het dier te vangen, om het daarna op een veilige afstand weer los te laten. Wat is dan veiliger dan aan de andere kant van de IJssel?

Uit verplaatste dieren kan natuurlijk wel een populatie groeien, zeker als er bij herhaling nieuwe individuen worden toegevoegd. Dat er de laatste jaren zowel rond Arnhem als ten westen van Zutphen zowel jonge als ook oudere en reproductieve steenmarters zijn gevonden maakt de kans groot dat daar nu inderdaad sprake is van zelfstandige populaties, al moet het echte bewijs van voortplanting nog binnenkomen.

Inmiddels zijn de 'bruggenhoofden' Deventer-Zutphen en Arnhem elkaar genaderd. Het kan natuurlijk ook zijn dat zich bij de brug over de IJssel tussen Doesburg en Dieren een apart bruggenhoofd heeft gevormd. Hoe het ook zij, steenmarters zijn nu vanaf Arnhem tot Heerde aan de westkant van de IJssel gemeld en het wachten is nu op waar en hoe snel de volgende hindernis, het bosrijke gebied van de Veluwe, wordt genomen. Gezien de versnippering van het bosgebied, met name in het zuidelijke deel van de Veluwe, hoeft de doorsteek van de Veluwe niet zo heel lang te duren. Wellicht zitten er over tien jaar weer steenmarters in de Gelderse Vallei.

Vooruitgeschoven posten?

Af en toe duiken er nu al steenmarters op op plaatsen waar we dat nog niet zouden verwachten. Het al genoemde dier dat in 1988 werd gevonden aan de westkant van Maarn (2) is daar een voorbeeld van. Een ander

Figuur 2: De aantallen steenmarters die in de jaren 1984-2003 ten westen van de IJssel zijn gevonden en konden worden onderzocht (kolommen) en het lopend gemiddelde per drie jaar (verbonden stippen).

voorbeeld is de steenmarter die in maart 2002 werd gevonden bij Nieuwerkerk aan de IJssel, tussen Gouda en Rotterdam (22). Hoe het dier daar terecht is gekomen, is onduidelijk. Een minder extreem, maar misschien wel zo relevant voorbeeld is de vangst van een steenmarter in september 2003 aan de westkant van Ede (23). Naar ons is gemeld had het dier zich vergrepen aan veertien postduiven. Omdat gedacht werd dat dit het werk was van een ontsnapte nerts, werd de volgende nacht een vangkooi neergezet. Ook in dit geval mocht de steenmarter best blijven leven, maar dan wel op een veilige afstand. Hij werd weer losgelaten tussen Veenendaal en Overberg, dus in de provincie Utrecht.

Natuurlijk worden niet alle steenmarters opgemerkt en het kan soms lang duren voordat duidelijk is dat er ergens een steenmarter aanwezig is. Ook worden niet alle waargenomen steenmarters gemeld en geregistreerd. We moeten er daarom op bedacht zijn dat zich al op meerdere plaatsen ten westen van de IJssel steenmarters gevestigd kunnen hebben.

Relevantie voor het Gelderse Vallei-onderzoek

Konden tot ongeveer 2000 waarnemingen van marters en sporen van marters ten westen van de IJssel redelijk veilig worden gerubriceerd onder boommarter, thans is dat minder veilig. Dat geldt ook voor het gebied van de Gelderse Vallei, waar de Werkgroep Boommarter Nederland (WBN) nu voor de VZZ in opdracht van de Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei de aanwezigheid van boommarters inventariseert. Sommige van de hier gevonden marterkeutels en krabsporen kunnen wellicht al afkomstig zijn van steenmarters. Door al zulke martersporen toch aan boommarters toe te

schrijven, kan het aantal aanwezige boommarters worden overschat. Tot nog toe echter zijn alle in de Gelderse Vallei doodgereden marters die konden worden onderzocht echte boommarters gebleken, zodat de kans op overschatting van het aantal boommarters wat dat betreft nu nog beperkt is. Het is echter de bedoeling dat door maatregelen in het kader van het Reconstructieplan Gelderse Vallei de boommarterstand in de Gelderse Vallei in de komende tien jaar verdrievoudigt. Men moet er rekening mee houden dat over tien jaar ook de steenmarter tot de vaste bewoners van de Gelderse Vallei behoort. Bij de *follow-up* van dit onderzoek, als men gaat bekijken of door de getroffen maatregelen de boommarterstand gunstig is beïnvloed, zal men alle meldingen van sporen en uitwerpselen, alsmede zichtwaarnemingen zonder uitvoerige beschrijving, niet zondermeer aan boommarters mogen toerekenen. Dit geldt te meer, omdat we uit de waarnemingen van Hans Kleef weten dat steenmarters zich ook in het bos kunnen ophouden en daar zelfs onderdak kunnen zoeken in door spechten gemaakte boomholten. Wat dat betreft kunnen we blij zijn dat bij de huidige inventarisaties op de Veluwe en in de Gelderse Vallei nog kan worden geprofiteerd van het waarschijnlijk nog maar incidenteel voorkomen van de steenmarter.

Sim Broekhuizen & Gerard Müskens
 Alterra, Centrum voor ecosystemen
 Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Dit artikel is een geactualiseerde versie van een eerder verschenen bijdrage in Marter-passen X, de jaarbrief over 2003 van de VZZ-Werkgroep Boommarter Nederland.

WAARNEMINGEN

Vondst noordse vleermuis in Nederland

Op 17 juni 2003 werd de Dierenambulance Amersfoort gebeld, omdat er in het naastliggende dorp Leusden (Reehoeve 16) een vleermuis was gevonden, in gezelschap van een geïnteresseerd toekijkende kat. Aangezien de vleermuis gewond was en niet meer kon vliegen, besloot het ambulancepersoneel het diertje mee te nemen. Omdat bij hen bekend was dat ik me regelmatig over gestrande vleermuizen ontferm, werd het patiëntje even later bij mij bezorgd, in de hoop dat er nog kans op herstel zou zijn.

De vleermuis had ongeveer de grootte van een watervleermuis, maar al spoedig bleek dat het om een bijzondere soort moest gaan, aangezien hij er heel anders uit zag dan de bekende soorten die bijvoorbeeld tijdens de jaarlijkse winter tellingen worden gezien. Opvallend waren de merkwaardig gevormde oren, waarvan de achterste buitenrand naar beneden doorliep tot bijna aan de mondhoek. Ook de donkerchocoladebruine rug, waarvan de lange glanzende haren waren voorzien van goudkleurige punten, was erg opvallend. De zachte, bijna spinende hoge ratel- en piepgeluidjes, die hij bij aanraking maakte, vielen eveneens op. Hoewel de grootoorvleermuis ook dergelijke geluiden kan laten horen, beperkt een aantal andere soorten bij aanraking zich doorgaans tot eenvoudiger krijsachtig geluid. Na raadpleging van de *Gids van de Vleermuizen van Europa* was er eigenlijk geen reden meer voor twijfel: het bleek om een noordse vleermuis, *Eptesicus nilssonii*, te gaan. Ook een tweede waarnemer, Eric Jansen, kwam tot deze conclusie. Het betrof een mannetje, dat slechts 8,2 gram woog, terwijl genoemde gids een gewicht van 8 tot 17,5 gram opgeeft. Zijn linker bovenarm was zodanig gebroken, dat beide uiteinden van het bot naar buiten staken. Bovendien bleek hij een grote scheur van ongeveer drie centimeter in zijn linkervleugel te hebben. Het was niet duidelijk of de vleermuis zo toegetakeld was door de kat, of dat hij al gewond was toen hij door de kat werd gevonden. Het laatste leek het waarschijnlijkst, aangezien de geïnfecteerde wond geen verse indruk maakte. Kennelijk was de vleermuis in een zeer slechte conditie, want hij bleek de volgende dag helaas al dood te

zijn. Omdat er mogelijk bijtcontact was geweest met de kat die bij de vleermuis had gezeten, werd besloten het diertje voor onderzoek op rabiës naar het Centraal Instituut voor Dierziekte Controle (CIDC) in Lelystad te zenden, met het verzoek deze zeldzame vleermuis zo voorzichtig mogelijk te onderzoeken, zodat hij later nog opgenomen kon worden in de collectie van een natuurhistorisch museum. Het onderzoek door het CIDC toonde aan dat de vleermuis niet rabide was.

De vondst van een noordse vleermuis in Nederland is zeer bijzonder; hoe kwam het diertje hier verzeild? Lifte hij mee met een transport vanuit het buitenland, of kwam hij hier gewoon op eigen kracht? In de directe omgeving van de vindplaats bevindt zich geen internationaal transportbedrijf of iets dergelijks. Er is slechts twee maal eerder een noordse vleermuis aangetroffen; in 1993 en 1998 zijn respectievelijk een mannetje en een vrouwtje, elk op een ander, 80 kilometer uit de Nederlandse kust gelegen boorplatform in de Noordzee gevonden (Boshamer, 1993; 1998). De noordse vleermuis uit Leusden kan dan ook als de eerste vondst op het Nederlandse vasteland beschouwd worden.

Nadat de vleermuis door P.H.C. Lina eveneens als noordse vleermuis werd gedetermineerd, werd hij opgenomen in de collectie van het Natuurhistorisch Museum te Leiden.

Verder lezen?

Boshamer, J.P.C., 1993. Vondst van een Noordse vleermuis *Eptesicus nilssonii* op productieplatform K12 Bravo, Noordzee. - *Lutra* 36: 86-88

Boshamer, J.P.C., 1998. Opnieuw noordse vleermuis op boorplatform. - *Zoogdier* 9(3): 23.

Schober, W. & E. Grimmberger, 2001. *Gids van de vleermuizen van Europa, Azoren en Canarische Eilanden*. Tirion, Baarn.

Zomer Bruijn

Geef een vleermuis niet te vlug op

Op 10 december kwam een melding binnen over een vleermuis, die bij een kleine verbouwing uit de spouw was komen vallen: "Wat te doen met het beest?" We besloten het dier, een laatvlieger *Eptesicus serotinus*, zolang in een doos koel weg te zetten en na een paar dagen, na het herstel van de gevel, weer terug te brengen. Twee dagen later bleek het dier, bij het

terugplaatsen, een enorme scheur in zijn linker-vleugel te hebben, van boven naar beneden. Vlug weer van de muur gegrist, waarop hij op weg was naar de invliegopening.

Terwijl hij alweer een paar weken overwinterde in de doos in de koele schuur, be kroop ons een gevoel van twijfel: hoe kan die scheur genezen als alle stofwisselingsprocessen op een waakvlammetje zijn gezet? Dus haalden we hem naar de warme woning, waar hij zeer snel daarna zelf meelwormen uit een bakje at, eerst zo'n 20 in één keer, daarna twee keer per dag 12-15 stuks. Ook kreeg hij elke dag een druppel *Cavi-Vit* (vitaminen voor de cavia). Controle van de vleugel na ongeveer acht weken, half maart, liet zien dat alles nog ongeveer hetzelfde was, alleen liep er een heel dun vliesje langs een kant van de scheur.

Weer drie weken later, intussen was het begin april, was de vleugel tot onze verbazing tot ongeveer halverwege dichtgegroeid, een keurig litteken achterlatend. Eind april was de vleugel geheel hersteld. Prachtig. We besloten het dier nog een weekje binnen te houden om het weefsel verder aan te laten sterken. Op advies van Peter Twisk hebben we eerst gecontroleerd of en hoe goed hij kon vliegen. Dat bleek uitstekend te gaan: hij draaide volleerde rondjes in de kamer en plukte *en passant* een opgehangen meelworm uit de lucht en rustte uit, hangend aan de lamellen. We schoven de glazen pui open en na enige aarzeling (het bleek te regenen!) vloog hij naar buiten, waar juist een andere laatvlieger overvloog. Het draadje waaraan de arme worm was gebonden, vonden we de volgende dag op de stoep!

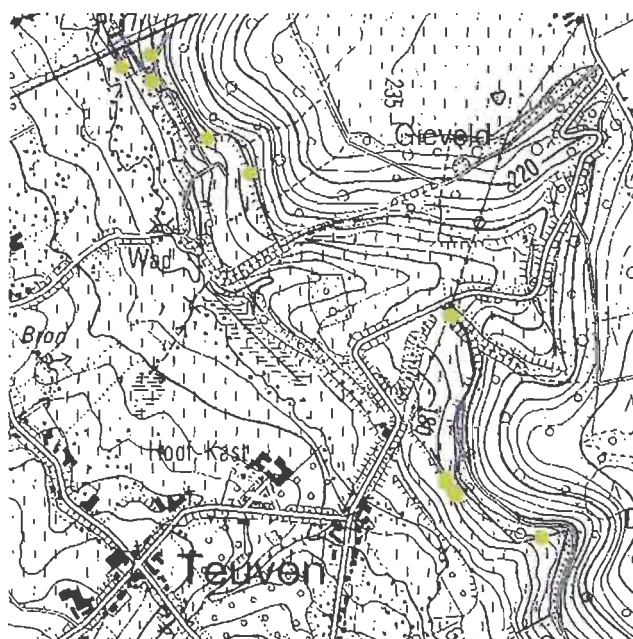
Ondanks de scepsis van vele vleermuisvrienden was dit toch een successtory, die we wilden vertellen. Niet alleen omdat we hier trots op zijn, maar ook omdat we andere vleermuisverzorgers een hart onder de riem willen steken: geef een vleermuis niet te vlug op!

Bovendien lijkt het, dat niet alleen de temperatuur de stofwisseling van de laatvlieger regelde. Er zou daarnaast ook een soort biologische klok mee kunnen spelen: het trage herstel, beter gezegd, het in leven houden en tegengaan van infectie in de winterperiode, het razendsnelle herstel hierna. Hebben meer mensen zoiets ervaren?

Riet van Dijk & Henriëtte van der Loo
p/a Burg. Tenkinkstr. 3, 7001 ET Doetinchem

Pilootproject Hazelmuis in Vlaanderen goed van start

Dat hazelmuizen in Vlaanderen voorkomen blijkt o.a. uit de recente zoogdierenatlas voor Vlaanderen. Voorlopig is het beeld van de verspreiding zeer fragmentarisch. Één van de vragen hierbij was of er nog hazelmuizen voorkomen in de bosgebieden in de Voerstreek die aansluiten bij de Nederlandse hazelmuispopulatie. Op zaterdag 4 oktober 2003 werd daarom een inventarisatie gehouden in Teuven, vlakbij de Nederlandse grens. Er werden die dag 15 hazelmuisnesten gevonden (zowel slaap- als voortplantingsnesten) en werden twee zichtwaarnemingen gedaan. Een goede start voor een boeiend project!! Ook in 2004 worden de inventarisaties voortgezet.

Overzicht van gevonden hazelmuisnesten (groen) in de onderzochte bosranden (blauw) rond Teuven.

Sven Verkem

HYPERLINK 3-2004

Websites

Stadsvossen

url: swild.ch/fuchsprojekt

www.zor.ch/

taal: Duits

Net als bij ons is de vos ook elders in Europa in aantal toegenomen en inmiddels doorgedrongen tot in het stedelijk gebied. Onder impuls van jagende propagandisten zorgt het beestje bij tijd en wijle voor paniecreacties. Vooral wanneer deze rode rakker met hondsdolheid en vossenlintworm 's mens gezondheid bedreigt. Om deze reden achtten de Zwitsers het zinvol om als tegenwicht voor de vele heftige reacties, deftige en onbevooroordeelde informatie te verschaffen over de handel en wandel van vossen in de stad. Hiervoor zijn meteen twee websites opgezet waarbij de ene aansluit op de andere. De basissite bericht over de resultaten van een interdisciplinair onderzoek- en communicatieproject van zes onderzoeksinstituten en organisaties, waarvoor de vos 'ZOR' - een 'Züricher vossenloeder' - op zijn eentje de public relations verzorgt. Op zijn eigen interactieve site verschaft hij spelenderwijs inzicht in de stedelijke levenswijze van zijn volgelingen en brengt hij met hapjes informatie aan over de levenswijze van een vos in een Zwitserse stadswijk. Heel leuk van opzet maar het mocht wat meer om het lijf hebben. Het onderwerp leent zich ertoe. Ofwel schoot de creativiteit ofwel het budget van de sitebouwer tekort. Feit is dat enkele mooie kansen worden gemist om op een alternatieve wijze informatie over de vos door te geven. Enkele ingangen, zoals deze aangaande de biologische gegevens van de vos, leiden aan bloedarmoede en vervallen in steekkaartjesgeleuter. Toch wil ik de

site als voorbeeld aanbevelen voor toekomstige sensibilisatie-acties ten voordele van verdoemde zoogdiersoorten.

300 Parel

url: www.naturalis.nl/300parels

taal: Nederlands

Natuurhistorische musea zijn bewaarplaatsen van biologische en geologische bezienswaardigheden. 300 Parel toont de hoogtepunten uit de wetenschappelijke verzamelingen van drie Europese natuurhistorische musea: het Hongaars Natuurhistorisch Museum (Boedapest, Hongarije), het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (Brussel, België) en het Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis (Leiden, Nederland). Gezamenlijk bezitten ze meer dan 50 miljoen natuurhistorische objecten.

Omdat de exposities maar een klein deel van de doorgaans uitgebreide verzamelingen tentoonstellen, willen de musea aan de hand van goed gedocumenteerde en geïllustreerde verhalen langs het internet hun verborgen schatten tonen. Ik zou het niet wagen melding te maken van deze site als er niet ook een aantal verwijzingen naar zoogdieren te vinden waren zoals naar de verzameling fossiele walvissen die in Antwerpen werden gevonden, de laatste wolven van België, de collecties prehistorische zoogdieren uit België en diverse curiosa zoals een gecarameliseerde neushoorn en een invis-embryo.

300 Parel is een proefproject om de samenwerking tussen Europese musea te bevorderen. Het wordt gesteund door de Europese Commissie in het kader van het Raphaël-programma. Het doel is om wetenschappelijke collecties via digitale technieken zichtbaar te maken en het publiek bewust te maken van de diversiteit in de natuur.

Begrazing in Nederland

url: www.synbiosys.alterra.nl/begrazing/default.asp

taal: Nederlands

Eindelijk nog eens eentje zoals ik ze graag heb: overzichtelijk, informatief en gebruiksvriendelijk. Tegelijk wordt een grote leemte op het gebied van natuurbeheer opgevuld. De website dient om de Nederlandse kennis en ervaring over begrazing als beheermaatregel in natuurterreinen te ontsluiten en is het resultaat van een enquête die onder beheerders van natuurterreinen werd gehouden. Ze dient als vraagbaak voor beheerders, beleidsmakers, studenten en andere geïnteresseerden en levert via drie grote toegangskanalen informatie over begrazingsdoelen, beweidingvormen, inzetbare soorten, methodieken, opvolgingsmogelijkheden en graaseffecten. Erg handig voor wie dieper wil graven, is de verspreidingskaart met referenties naar 506 terreinen in Nederland waar begrazing plaatsvindt. Het zou leuk zijn mocht deze kaartinformatie ook visualiseerbaar zijn aan de hand van soort grazer, begrazings-type en terreintype. Er is ook een uitgebreide literatuurlijst toegevoegd en ik blijf vragende partij om tenminste de Nederlandstalige publicaties als pdf-bestanden opvraagbaar te maken.

De website is momenteel nog in opbouw maar bereikt eind van 2004 de eindmeet. Al blijft dat eindpunt relatief, want het is de bedoeling dat voortdurend wordt bijgeschaafd en aangevuld. De website is samengesteld en wordt onderhouden door Alterra in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Digitale publicaties

Reeën meten om te weten is een digitale handleiding bij een registratieformulier van de AMINAL-afdeling Bos & Groen dat dient om afschotgegevens van reeën in Vlaanderen te verzamelen. Op straffe van verbanning moet voor de inzameling van de gegevens een uniforme methode worden gehanteerd. Die methodiek

wordt in de brochure in geuren en kleuren uiteengezet. Net hersteld van een appelflauwte kan ik melden dat de begeleidende beelden niet voor gevoelige zielen zijn, tenzij u kickt op keelhorzels, longwormen en huidparasieten. Ik heb het geweten zonder te meten.

www.mina.vlaanderen.be/wiedoetwat/aminal/taken/bosengroen/pdfbestanden/jacht/brochure-metenreewild.pdf

Surf ook even naar:

Wereldwijde wonden is een medische website met ruime aandacht voor de behandeling van allerlei verwondingen waaronder ook bij wilde dieren. Hoewel het veterinaire onderdeel hoofdzakelijk over vogels gaat is een ruim luik voorbehouden aan verwondingen die dassen oplopen tijdens territoriale gevechten. Nooit gedacht dat het zulke vechtersbazen waren. www.worldwidewounds.com

Wie niet van zoogdieren houdt kan zijn ongenoegen botvieren in één van de vele spelletjes waarin je hen met van alles en nog wat om de oren slaat. Er is keuze tussen groot en klein. Wat dacht je van een mol op www.haudenmaulwurf.de of een eland bij www.marc-o-polo.de/main.php?mopSession=1459eae235df4fe70bee7c50a0170765&rad_id=2361

En--- actie ! Een overzicht van de meest uiteenlopende internationale actieplannen voor zoogdieren is terug te vinden op de website van de *Species Survival Commission* van de *IUCN*. Van 'asses tot zebras'. Ik telde er maar eventjes 47 waarvan een flink deel digitaal beschikbaar is. www.iucn.org/themes/ssc/pubs/ssc.htm

Het internet zit vol verrassingen. Het is altijd mogelijk dat een hier vermelde link niet werkt. Surf in dat geval naar de VZZ-website. U vindt er rechtstreekse en actuele verwijzingen naar alle in Zoogdier besproken websites.

25 jaar Vleermuizenwerkgroep Natuurpunt

Interview met voorzitter Alex Lefevre

Het koffertje is zorgvuldig ingepakt. Een stuk of zes batdetectors met verschillende systemen en mogelijkheden, enkele setjes opname-apparatuur, kop-lamp, reservebatterijtjes en nog een flink aantal zwarte pakketjes met een (voor de interviewer) onduidelijke bestemming. Alex Lefevre van de Vleermuizenwerkgroep Natuurpunt gaat op pad voor een inventarisatie.

Waar ga je heen?

Naar de Aa, een rivier in het gebied Ten Haart (provincie Antwerpen, net onder Turnhout). De werkgroep onderzoekt voor de provincie Antwerpen in het kader van het landschaps-beheer welke vleermuizen bij die waterweg komen jagen. We kijken op twee punten die ongeveer een kilometer uit elkaar liggen. Op beide punten worden op exact dezelfde tijdstippen om de tien minuten vijf minuten lang opnamen gemaakt, met frequentiedeling, waardoor het activiteitspatroon van jagende of voorbijvliegende vleermuizen exact in kaart gebracht kan worden. Om tien uur beginnen we, dan is het bijna donker en zijn de vleermuizen actief, als het tenminste niet gaat regenen.

Je doet al 25 jaar vleermuisonderzoek?

Ja, al langer zelfs. Als dertien-, veertienjarige raakte ik via braakballen pluizen in zoogdieren geïnteresseerd en ging eens in een fort kijken. Die zomer trof ik er geen vleermuizen aan, maar in de winter wel. Destijds woonde ik in Brussel en heb daar alle kasteeldomeinen, op zoek naar ijskelders afgezocht. Er was al een KNNV-tabel voor de determinatie van overwinterende vleermuizen, zo is de bal aan het rollen gegaan.

Hoe is de Vleermuizenwerkgroep Natuurpunt ontstaan?

Er werd onder supervisie van J. Fairon al onderzoek aan vleermuizen gedaan in Wallonië en Brussel door medewerkers van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, in Vlaanderen werd dit uitgevoerd door R. Jooris. De activiteiten waren tot dan toe vooral gericht op het inventariseren van hibernacula, met name ijskelders, forten en mergelgroeven. Een groep vrijwilligers uit

diverse natuurverenigingen richtte samen met R. Jooris in 1979 de Vleermuizenwerkgroep op. In eerste instantie om iets te gaan doen aan vleermuisbescherming door het geschikt maken van ijskelders. Het verwerven van financiële middelen daarvoor verliep vrij moeizaam. Kesteloot, de voorzitter van de toenmalige Belgische Natuur- en Vogelreservaten (inmiddels gefusioneerd met De Wielewaal tot Natuurpunt, de grootste vereniging voor natuurbehoud in Vlaanderen, te vergelijken met Natuurmonumenten in Nederland) wilde graag samenwerken: als er een schriftelijke overeenkomst met de eigenaar was, betaalde de Belgische Natuur- en Vogelreservaten de inrichtingskosten van de overwinteringsplaats. Dat ging toen om een bedrag van ongerekend ongeveer honderd euro (ter vergelijking, nu beloopt het inrichten van een bunker of ijskelder gauw duizend euro). Voor het onderhoud werden jeugdkampen georganiseerd met leden van de Wielewaaljongeren en de Belgische Jeugdbond voor Natuurstudie (thans de Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieubescherming).

Hoe is het verder gegaan?

In die vijftientig jaar is de Werkgroep uitgegroeid tot een overkoepelende organisatie voor vleermuisonderzoek en -bescherming in Vlaanderen.

Doordat de Werkgroep onderdeel is van Natuurpunt is er een link met de aankoop en het beheer van reservaten. Daarnaast doet de Werkgroep heel veel aan voorlichting en educatie. We hebben tal van folders en informatiebulletins gemaakt voor scholen, musea, tentoonstellingen met specifieke informatie, bijvoorbeeld over vleermuiskasten, vleermuizen in huizen en dergelijke. Zelf heb ik een

kinderboek gemaakt over vleermuizen (in de serie *Een Kriebelboek*, uitgeverij Clavis). En de laatste jaren staan we in voor de organisatie van de 'Europese Nacht van de Vleermuis' in Vlaanderen. Hierbij worden meestal tussen de 35 à 45 activiteiten georganiseerd voor het grote publiek, tijdens het laatste weekend van augustus, waarbij men de kans krijgt om met vleermuizen en vleermuisonderzoek kennis te maken.

Vleermuizen zijn erg 'in', hoe komt dat?

Op de eerste plaats wellicht, omdat ze als nachtdieren erg tot de verbeelding spreken en er relatief weinig over bekend is. Nu er een explosie aan goede en betaalbare batdetectors en andere apparatuur is, zijn ze toch iets makkelijker te bestuderen. Ze zijn niet bang, ze leven en jagen in de directe omgeving van mensen. Je kunt al heel wat onderzoek doen zonder ze te hoeven vangen, wat bij knaagdieren bijvoorbeeld veel minder het geval is. En vergeet niet, dat het over een enorm grote groep gaat: één op de vier zoogdiersoorten van de wereld is een vleermuis. En je kunt het onderzoek in je vrije tijd doen, omdat ze juist 's avonds en 's nachts actief zijn. Het resultaat is, dat er heel veel vrijwilligers zijn die diverse onderzoekjes doen. Neem daar dan nog de wetenschappers bij en door de toenemende stroom publicaties groeit bij het publiek de belangstelling weer.

Doet de Werkgroep veel onderzoek voor derden?

De eerste onderzoeksopdracht was in 1995, dat leidde in 1997 tot het eerste vleermuisbeschermingsplan. Dat project was gericht op het opsporen van jacht- en leefgebieden van zomerkolonies en was gebaseerd op een groot deel onverwerkte gegevens van de Werkgroep. Een vervolg daarop werd in 2000 opgesteld, waarbij voor het eerst door S. Verkem in Vlaanderen aan telemetrie op vleermuizen werd gedaan. Dit heeft ook als een katalysator voor diverse andere onderzoeken gewerkt. Regelmatig wordt vanuit de Werkgroep door vrijwilligers onderzoek voor de overheid gedaan, bijvoorbeeld in 2002 in het kader van een ruilverkaveling te Herenthout/Bouwel. In 2003 zijn we begonnen met onderzoek in bosreservaten in Vlaanderen: welke vleermuizen jagen er, welke populaties zitten er? Als je daar over zo'n tien, vijftien jaar opnieuw naar kijkt, kun je iets over evoluties van bepaalde vleermuispopulaties zeggen. Momenteel loopt er een onderzoek met studenten rondom de

temperatuursvoorkeuren van een aantal soorten in overwinteringsplaatsen en de habitatvoorkeur van jagende vleermuizen. En dan is er thans het landschapsonderzoek voor de provincie Antwerpen, om maar te zwijgen van de tientallen gebiedsinventarisaties die er werden uitgevoerd

De Werkgroep zou de ecologie van een soort als de gewone dwergvleermuis graag onderzoeken. Foto: Rollin Verlinde

Hoe zit het met de financiering?

De Werkgroep heeft geen betaalde medewerkers, alleen vrijwilligers. Bij een onderzoeksopdracht krijgen we alleen een reiskostenvergoeding. Door daar zuinig mee om te springen kunnen we ook goed materiaal voor de vrijwilligers aanschaffen. Zo heeft bijna elke actieve medewerker een D240 met mini-disc ter beschikking. Zolang ze actief vleermuisonderzoek doen kunnen ze deze gebruiken, op het moment dat er ergens een studie dient uitgevoerd te worden kunnen we terugvallen op diverse ervaren medewerkers.

Hoe is de relatie met de Nederlandse vleermuiswerkgroep?

We zien de VLEN als 'onze grote broer', waar we op verschillende gebieden steun van gehad hebben. Van de bekende grote Nederlandse onderzoekers als Sluiter, Voûte, Glas en Limpens hebben we veel geleerd. En door Nederlandse bemiddeling (P. Lina) zijn we ook -als enige niet-gouvernementele organisatie- bij Eurobats betrokken.

Vorig jaar hebben we eveneens deelgenomen aan een internationale workshop te Arnhem, waar ook Duitse en Engelse onderzoekers aan deelnamen. We trachten internationaal ook

een beetje mee te tellen. Zo hebben we foto's gekregen van Bat Conservation International om een algemene folder over vleermuizen wereldwijd te maken. Trouwens in het ledenblad van BCI ('Bats') is al twee keer een foto, gemaakt door een van onze werkgroepsleden (R. Verlinde) op de voorpagina van hun tijdschrift gekomen, een primeur van formaat!

Wat zouden jullie in de komende tijd graag willen doen?

De ecologie van bepaalde soorten (zoals de gewone dwergvleermuis, ingekorven vleermuis en franjestaart) onderzoeken. De relatie tussen deze soorten en hun biotopen bestuderen met de bescherming daarvan als doel. Ook zouden we verder onderzoek naar monitoring willen doen, kijken naar de evoluties van vleermuispopulaties. En uiteraard méér verblijfplaatsen -met name zomerverblijfplaatsen- beschermen. Op zich is het beschermen van de verblijfplaats onvoldoende om het voortbestaan van een soort te garanderen. Maar het heeft twee belangrijke voordelen: naar het publiek toe, kun je met cijfers komen en daarnaast kun je jonge mensen, beginners, iets laten zien en ze daardoor stimuleren.

Hoe staan de vleermuizen er voor, vergeleken met 20 jaar geleden?

De publieke opinie is in elk geval positiever, men is meer bekend met vleermuizen en denkt daar ook positiever over. De vleermuispopulaties zijn waarschijnlijk achteruit gegaan, omdat de natuur ook is achteruit gegaan. Een uitzondering is de watervleermuis, die was zo'n 50 jaar geleden minder algemeen, of werd in ieder geval duidelijk minder waargenomen. Onlangs heeft de Werkgroep in het kader van een onderzoek een nieuwe soort

voor België ontdekt, namelijk de kleine dwergvleermuis, *Pipistrellus pygmaeus*. We weten niet of die hier vroeger ook al voorkwam, maar het is natuurlijk wel een heel leuk resultaat.

De kleine dwergvleermuis werd door de Werkgroep in België ontdekt. Foto: Rollin Verlinde

Als je onze beschermingsactiviteiten in Europees perspectief bekijkt, is enige relativisering wel op zijn plaats. Natuurlijk is het van belang het beetje natuur dat we hier hebben zo goed mogelijk te beschermen, maar voor het geld dat we hier besteden zouden we in Oost- en Zuid-Europa het voortbestaan van enorme aantallen dieren, hun verblijfplaatsen en hun jachtgebieden veilig kunnen stellen. Persoonlijk ben ik van mening dat het beslist die kant op moet, en lijkt het mij dan ook een belangrijke taak van onze Werkgroep om fondsen te verzamelen om één en ander in die richting te realiseren.

Alice Pillot

7de Belgische Vleermuizenstudiedag

Op 8 en 9 oktober organiseert de Werkgroep samen met Plecotus en de steun van de cel natuurtechnisch milieubeheer, Afdeling Natuur en het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen de Belgische Vleermuizenstudiedag in het kader van het 25-jarig bestaan van Vleermuizenwerkgroep. Beide dagen vinden plaats in Brussel. Op zaterdag is het thema van de lezingen "Vleermuisbescherming in de praktijk gebracht".

Zondag is het thema "Hoe vleermuizen monitoren?"

De toegang is gratis, maar inschrijven is verplicht. Beide dagen kunnen apart bijgewoond worden. Inschrijven kan via e-mail vleermuizen@natuurpunt.be met vermelding "vleermuizenstudiedag + de dagen dat je komt" Inlichtingen op www.natuurpunt.be (studie-> vleermuizen) of bij Alex Lefevre: alexlefevre@hotmail.com.

‘De Walvischvaart’

In deel 1 van deze reeks kon u al lezen over hoe verrassend boeiend het kan zijn om eens te grasduinen in ogenschijnlijk hopeloos ‘verouderde’ boeken, archieven of andere paperassen. Met een brok geschiedenis over de walvisvaart zijn dit keer de zeezoogdieren aan de beurt. Voor lezers van mijn generatie (1976) ongetwijfeld een onbekend verleden.

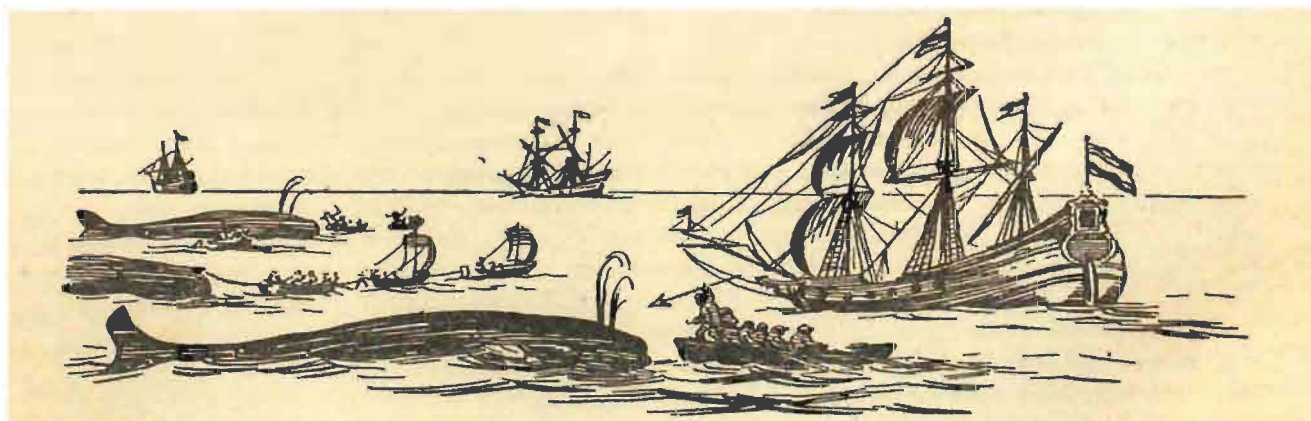
Laatst trof ik op de afdeling biologie van de Sleghte - een populaire zaak van tweedehands boeken - in Gent twee erg originele boeken over de walvisvaart. Het eerste boek is getiteld *Mens en Walvis*; het is geschreven door ene R.B. Robertson en dateert uit de jaren vijftig. De oorspronkelijke titel van het boek luidt *Whales and men*. Het tweede boek draagt de titel *Storm - ijs en walvisschen* en is geschreven in 1934 door de eertijds op Java woonachtige Nederlandse kunstschilder Willem van der Does. Het interessante van de boeken zat hem echter niet zozeer in de boeken op zich - hoewel - maar in de originele collectie oude krantenknipsels, die door een vorige eigenaar zorgvuldig in de onbedrukte pagina's van beide boeken waren gekleefd.

De sfeer en de wilde verhalen die de ronde doen over de walvisvangst van weleer worden in de twee genoemde boeken uitvoerig omschreven. Deze passage uit het hoofdstuk ‘De walvischvangst in vroeger tijd’ uit het boek *Storm - ijs en walvisschen* wil ik u toch niet onthouden. Na een uitvoerige beschrijving van de

geschiedenis van de walvisvangst in Europa, waarvan volgens de auteur -wellicht niet toe-
vallig, zie Zoogdier 15(2)- de Biscayers (nu: de Basken) de grondslag legden, volgt een beschrijving van hoe walvisvaarders langzaamaan de beste vangstgebieden ontdekten en vervolgens inpalmden.

“De oogen gingen pas open voor den rijkdom van Spitsbergen toen Henry Hudson in 1610 langs de kusten en in de fjorden van Spitsbergen veel walvisschen vond. Daarna ging men in Engeland walvischvaarders uitrusten en terzelfdertijd namen ook Hollanders en Spanjaarden in ernst de de jacht in die streken ter hand. Toen in 1612 tien Engelse schepen bij Spitsbergen aankwamen troffen zij daar twee Hollandsche en één Spaansch schip aan, die reeds met de traankokerij waren begonnen. Natuurlijk ontstond er direct verschil van meening over het recht om daar te jagen. De Engelschen meenden dat recht uitsluitend voor zich te mogen opeischen, omdat zij het jaar tevoren voor het eerst daar met de jacht begonnen waren, terwijl de Hollanders vonden, dat zij minstens evenveel recht hadden, daar de eilanden door een Hollandsche expeditie ontdekt waren. De twist eindigde daarmee, dat de Hollanders verdreven werden; Hollanders en Engelschen waren toen bittere rivalen. Het Baskische schip mocht blijven visschen.”

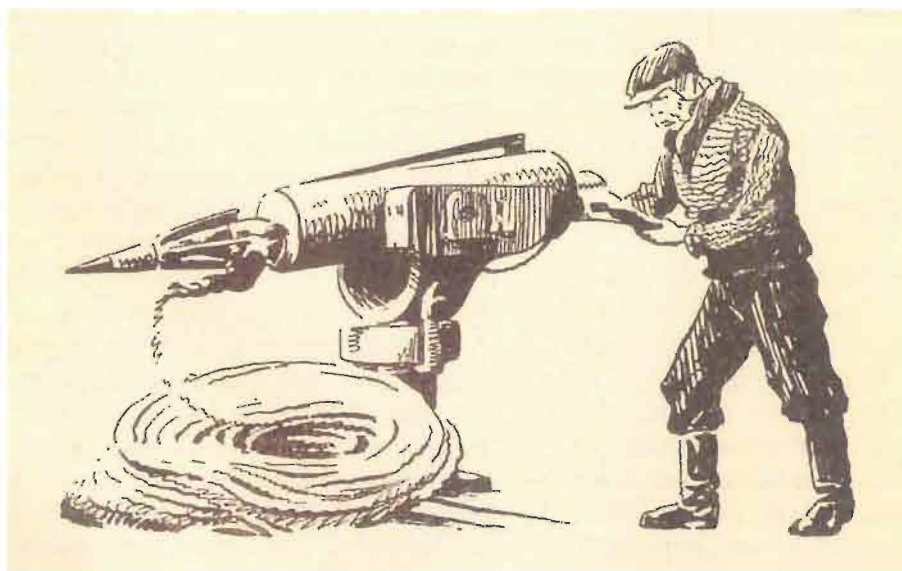
Wat verder lezen we over de geschillen die ontstonden tussen de verschillende nationaliteiten anno 1613: “Hollanders, Spanjaarden en Franschen, hun schepen werden zonder pardon door de Engelschen geplunderd en verjaagd; met uitzondering van een paar Duinkerksche (BV: toen nog Vlaamse!) bodems, die erin bewilligden om de helft van hun jachtbuit aan de Engelschen af te staan. De Hollanders, die zich na den tachtigjarigen oorlog tot de eerste

zeemogendheid hadden opgewerkt, konden het daar niet bij laten en het volgende jaar verschenen zij op het toneel met een groote vloot, die ten volle beschermd was door bewapende schepen. De tegenstanders waren daar niet onkundig van gebleven en hielden zich op een afstand. Het seizoen verliep zonder eenige stoornis en leverde rijke resultaten." Nadat ook

de Denen zich ermee gingen bemoeien, liep het bijna uit de hand, maar al gauw werd een akkoord gesloten en werden de jachtgronden verdeeld. Niet zo verwonderlijk: toen zwommen er namelijk nog walvissen genoeg rond.

Bob Vandendriessche

BOEKBESPREKINGEN

Heer Lampe, de Europese Haas in Nederland

Alles, maar dan ook werkelijk alles wat over de haas te zeggen valt, heeft de schrijver van Heer Lampe in zijn boek willen opnemen. Elk onderdeel van het hazenlichaam, leefwijze en leefomgeving, ziekten, jacht en andere bedreigingen, alles wordt beschreven. Dat leidt soms tot een heel precieze en interessante beschrijving, zoals de werking van het hazenoog. Door de bolling en door de plaatsing opzij van de kop, overlappen de beide blikvelden elkaar recht vóór- en achteruit tien procent. Zo kan het dier, zonder zich te bewegen, zijn hele omgeving in de gaten houden.

Daar staat tegenover dat de tekst doorspekt is met spreekwoorden en gezegden, citaten uit Nederlandse en buitenlandse literatuur en alom bekende uitdrukkingen. In combinatie met het voortdurend gebruiken van bijnamen voor de haas (Lampe, Mummelman, Cuwaert, Lepelman) en jagerstermen ('bol' voor kop, 'voorlopers' voor voorpoten) wekt het streven naar volledig-

heid nogal wat irritatie. Met name als er weinig nieuws over een onderwerp gemeld wordt. Maar na ongeveer veertig bladzijden wordt de toon zakelijker, wat de leesbaarheid ten goede komt. Dan blijkt de informatie, gebaseerd op waarnemingen van jagers, wetenschappers en veldonderzoekers, wel degelijk de moeite waard.

Het boek staat in hoge mate in het teken van de jacht. Dat blijkt niet alleen uit het veelvuldig gebruik van jagerstermen, maar ook uit de invalshoek vanwaar uit sommige onderwerpen behandeld worden. Zo is er een zeer gedetailleerde beschrijving van jachtmethoden: vroeger en 'modern', 'hoe organiseer ik een jacht?', voor- en nadelen van drijfjacht en jacht 'voor de voet' (één jager die al dan niet met hond het terrein afzoekt) en duurzaam jachtbeheer (met een 'oogstpercentage' van niet meer dan 40%). Voor de grondeigenaar die de stand op peil wil houden of opvoeren, worden praktische suggesties gedaan met betrekking tot een geschikt biotoop. Zo pleit de schrijver voor agrarisch natuurbeheer, met een behoorlijk percentage (liefst 30%) aan kleine landschapselementen als heggen en houtwallen, en overhoekjes waarvan het beheer gericht is op verschraling en

Johan Huber

Heer Lampe*De Europese Haas in Nederland*

kruidenrijkdom. In dat verband is ook de opgenomen tabel met voedingswaarde (of giftigheid) van grassen en kruiden heel nuttig. Het biotoop blijkt sterke overeenkomsten te vertonen met dat van de patrijs, voor de jager een prettige bijkomstigheid. Ziekten en parasieten worden kort, maar helder behandeld, waarbij ook steeds wordt aangegeven hoe besmetting tot stand komt en welke de gevolgen precies zijn. Het boek wordt afgesloten met twee hoofdstukken over de haas in de literatuur (weer hoofdzakelijk jacht) en de 'Paashaas'. Die weer, zij het in mindere mate, de wat flauwe sfeer van de eerste hoofdstukken oproepen.

Al met al bevat het boek toch heel wat waardevolle informatie, die door de overzichtelijke indeling ook snel op te zoeken is. De schrijver heeft zich duidelijk goed in de literatuur verdiept en er zijn veel verwijzingen: liefst drieëneenhalve pagina literaturopgave. En ook erg belangrijk: de tekeningen van Kees van Scherpenzeel zijn mooi.

Alice Pillot

Huber, Johan, 2004. Heer Lampe. De Europese Haas in Nederland. Koninklijke Vermande, Den Haag. 162 pp, ISBN 90 12 10 114x.

Waarnemingen beoordelen?!

In de wandelgangen gebeurt het ongetwijfeld regelmatig: een oordeel geven over de zekerheid van waarnemingen. Sommigen hebben er geen moeite mee als anderen over hun waarnemingen oordelen, anderen zien dat als strikt persoonlijk en onbespreekbaar. Bij het beheer van een bestand met gegevens is het inbouwen van een 'waarborg' echter van wezenlijk belang. Want een muis in huis wordt door leken al gauw een huismuis genoemd, en een laat vliegende vleermuis kan zelfs tot laatvlieger bestempeld worden. Maar ook: is die marter alleen op basis van een witte bef als steenmarter gedetermineerd? De ervaring van waarnemers speelt een grote rol, maar welke waarnemers zijn ervaren en welke niet? Moeten dan ook waarnemers beoordeeld worden?

De start van een nationaal programma verspreidingsonderzoek, van een atlasproject in Limburg, en van een invoerprogramma voor zoogdiergegevens zijn drie goede redenen om te proberen een systeem op te zetten voor de beoordeling van waarnemingen. Om dit voor te bereiden is een initiatiefgroep gevormd die bestaat uit Jan Piet Bekker, Sim Broekhuizen, Maurice La Haye, Peter Twisk en Ludy Verheggen. We zijn een aantal malen bijeen geweest, en kwamen tot de volgende manier waarop controle en beoordeling van waarnemingen geregeld zouden moeten zijn:

- het invoerprogramma (of waarnemingsformulier) moet op bepaalde plaatsen om aanvullende informatie, in de vorm van een toelichting of extra documentatie, vragen. Zo zal een waarneming van een vale vleermuis op een zolder vrijwel altijd vergezeld moeten gaan van een foto, en een waarneming van een wezel van een korte beschrijving. Op die manier moet controle mogelijk worden zonder dat contact gezocht hoeft te worden met de waarnemer, hetgeen veel werk kan besparen. Met name bij zeldzame soorten en bij waarnemingen die buiten het bekende verspreidingsgebied liggen, zal hierom gevraagd worden. Bij algemene soorten zullen ervaren waarnemers vaak kunnen volstaan met hun naam of initialen.
- per regio of werkgroep moet een eerste controle uitgevoerd worden door een contactpersoon. Deze contactpersoon moet redelijk

deskundig zijn op zoogdiergebied en deel uitmaken van een werkgroep of andere groep van waarnemers. Het beoordelen van de waarnemers en hun waarnemingen zal voor een deel voortkomen uit het delen van ervaringen: doordat de coördinator veel waarnemers kent, kan hij of zij ook inschatten hoe deskundig ze zijn en hoe nauwkeurig ze te werk gaan. Waarnemers die niet of weinig met anderen samenwerken zullen vaker een toelichting en/of documentatie moeten bijvoegen, om het beoordelen van hun waarnemingen mogelijk te maken.

- gegevens van een aantal moeilijk herkenbare of zeldzame soorten worden daarna door een of enkele soortdeskundige(n) beoordeeld. Afhankelijk van de betreffende soort en het type waarneming kunnen allerlei deskundigen geraadpleegd worden, uit binnen- en buitenland. De commissie die zich met het beoordelen van waarnemingen zal bezighouden is dus niet de groep deskundigen die waarnemingen beoordeelt (al kunnen commissieleden wel deel uitmaken van deze groep), maar houdt vooral toezicht op het beoordelen.
- door een contactpersoon of een (groep van) soortdeskundige(n) wordt een waarneming tenslotte ingedeeld in een van de volgende vier categorieën: niet geaccepteerd, mogelijk, waarschijnlijk of zeker. De waarnemer krijgt

altijd een bericht terug over de categorie waar zijn waarneming bij is ingedeeld. Bij gebruik van gegevens uit het gegevensbestand is het afhankelijk van de bewerking en bewerker hoe en welke waarnemingen worden gebruikt.

Dit is hoe wij ons voorstellen dat de controle georganiseerd zou moeten worden. Suggesties voor verbeteringen zijn van harte welkom. Naar verwachting zal op de Algemene Ledenvergadering van de VZZ in november de verkiezing van de leden van de Commissie Waarnemingen (eerder Homologatiecommissie genoemd) in het huishoudelijk reglement geregeld worden, en zullen de leden ook gekozen worden. Door de samenstelling van de commissie op de beschreven manier te regelen hopen wij het vertrouwen van alle VZZ-leden en zoogdierwaarnemers te krijgen, zodat er op dit punt geen belemmeringen zijn om waarnemingen in te sturen.

Reacties naar aanleiding van dit bericht kunnen gestuurd worden naar: Ludy Verheggen, Lijsterbeslaan 22, 6241 AN Bunde, E-mail: l.verheggen@vzz.nl. Ook kunnen diegenen die zich geroepen voelen deel uit te maken van deze commissie zich bij Ludy aanmelden.

De Initiatiefgroep Beoordeling Waarnemingen

Nieuwe medewerkers

Regelmatig stellen nieuwe medewerkers bij het VZZ-bureau zich aan u voor. Deze keer is het de beurt aan André Pas en Richard Witte.

André Pas

Administratie-medewerker.

Ledenadministratie, projectenadministratie, financiële administratie, post, telefoon.

In het kader van een reïntegratietraject zocht ik begin 2003 naar een 'Praktijkplaats'. Deze vond ik op het bureau van de VZZ, waar men een vrijwilliger zocht voor het voeren van de ledenadministratie. Deze (onbetaalde) vrijwilligersfunctie kon begin 2004 worden omgezet in een betaalde job voor 20 uur in de week en sindsdien houd ik me bezig met administratie in de breedste zin des woords.

De aanstelling bevalt me prima. Het bureau ligt op 5 minuten loopafstand van mijn appartement en de procesmatigheid van de werkzaamheden ligt mij goed. Ik wil met name op dat gebied mee denken over professionalisering van de vereniging nu en van de stichting later en hoop daarmee een toegevoegde waarde voor de VZZ te zijn.

Ik moet toegeven tot mijn aanstelling hier weinig affiniteit te hebben met natuur of dieren. Mede dankzij de enthousiasmerende collega's is mijn belangstelling voor zoogdieren in Nederland gegroeid. Met name vleermuizen ga je anders bekijken zodra je hoort over hun leefomgeving en gewoonten.

Daarnaast moet worden gezegd dat de werksfeer goed en relaxed is. Ondanks de vaak hoge werkdruk is de verstandhouding tussen collega's prima!

Nieuwe kustbewoner in Arnhemesignaleerd

Is het een toekomstvisie ten aanzien van het broeikas effect of is er een andere reden dat deze voormalige Texelse kustbewoner steeds verder het binnenland intrekt? Ligt Arnhem binnenkort aan zee? Deze schijnbaar vreemde stap vraagt om een korte toelichting. Reeds op mijn 10e werd ik, Richard Witte, lid van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJJN) en mijn eerste zomerkamp was op Terschelling. Al snel had ik vriendjes gemaakt uit het district Arnhem. Mede hierdoor besloot ik om in Wageningen biologie te studeren. Eén van mijn stages, onder begeleiding van Sim Broekhuizen, betrof een onderzoek naar het belang van 'stads-groen' als verbindingsweg voor steenmarters. In 1994 werd ik gevraagd om het Biologische Monitoring Programma van het Rijksinstituut voor Kust en Zee / RIKZ uit te voeren. Al snel merkte ik dat ik de zeezoogdieren die ik tijdens de tellingen vanuit het vliegtuig zag, veel leuker vond dan de vogels. Stiekem schreef ik een rapport over de zeehonden in de Delta en dit werd

goed ontvangen. Sindsdien laat deze soortgroep mij niet meer los en lees ik alles hierover. Na 6 1/2 jaar maakte ik de overstap naar Bureau Waardenburg. Hier deed ik onderzoek naar het effect van windturbines op vogels en in mindere mate op vleermuizen. Ook vele *Quick scans* passeerden de revue na introductie van de nieuwe Flora- en faunawet. Het leukste hierbij waren de onderzoekjes (op Texel!) waarbij het voorkomen van de noordse woelmuis vastgesteld moest worden. Echter al snel werd duidelijk dat lokale effecten bekeken werden maar dat het landelijk effect op een soort onderbelicht bleef. En juist dit is van groot belang bij de bescherming van een bepaalde soort. Bovendien miste ik de sociale kant van de veldbiologie en opeens was daar die kans bij de VZZ. Het verspreidingsonderzoek aan zoogdieren kan dankzij de vrijwilligers een zeer belangrijke bijdrage leveren aan de broodnodige bescherming van zoogdieren in ons land. Samen kunnen we de beleidsmakers van informatie voorzien zodat de juiste beslissingen worden genomen. We zullen elkaar snel zien.

VZZ-archief

Sinds kort is Marcel Oldenburger begonnen met het archiveren van krantenknipsels over de Nederlandse zoogdieren. Hij heeft ontdekt dat er maar heel weinig recente knipsels aanwezig zijn. Dus wil hij het volgende vragen:

- Wie wil helpen door hem bijvoorbeeld krantenartikelen of kopieën hiervan toe te sturen?
- Wie heeft al een verzameling van krantenartikelen en is bereid om hem kopieën hiervan toe te sturen?

Hij zoekt:

- Belangrijke nieuwsfeiten m.b.t. zoogdierbescherming en/of -onderzoek
- Bijzondere zoogdierwaarnemingen

Het gaat dus vooral om serieuze berichten uit landelijke en regionale kranten of tijdschriften.

Bij alle artikelen vermelden:

- Naam van de krant of het tijdschrift
- Datum van de uitgave

Sturen naar:

VZZ archief, Oudekraan 8, 6811 LJ Arnhem

Voor eventuele vragen kunt u Marcel elke vrijdag op het bureau bellen.

Marcel Oldenburger

Kies uw zoogdier!

Zoogdier is jarig! In deze vijftiende jaargang willen we daarom onze inheemse zoogdieren in het zonnetje zetten. Van hazelmuis tot bruinvis, van grootoorvleermuis tot vos: alle soorten zoogdieren die in België en Nederland in het wild leven, dingen mee naar de felbegeerde titel van 'Zoogdier van het Jaar'. En u als Zoogdier-lezer gaat voor de winnaar zorgen. Wat is uw favoriet? En welke soorten zijn de running mates? Want ook nummers 2 en 3 kunt u nomineren. Schrijf het op de bijgevoegde kieskaart of mail het ons (redactie.zoogdier@vzz.nl). Dat kan tot en met **4 oktober!**

Onder de inzenders verloten wij een originele foto van het winnende zoogdier. Wie aangeeft wat de VZZ kan doen om zijn favoriet te beschermen, maakt kans op een extra prijs. Het cadeau voor alle lezers is een mini-poster en een artikel over de geluksvogel, excuus: het gelukszoogdier.

De redactie van Zoogdier

Nieuwe VZZ-site online

Met ingang van 1 september is de nieuwe VZZ-website www.vzz.nl online.

Het was hard nodig de website aan te passen. In 1999 ging de eerste versie van de website de lucht in. Sindsdien is er zo veel informatie bijgekomen, dat het lastig werd om nog snel te vinden wat je zoekt. Vorig jaar zijn wij daarom begonnen met het herstructureren en opnieuw vormgeven van de site. De site is zeker nog niet compleet, maar we hebben er voor gekozen toch online te gaan.

Graag nodigen we jullie uit de site te bekijken en onvolledigheden, onjuistheden etc. te melden en aan te vullen. Graag naar het redactie adres: redactie.website@vzz.nl. Vermeld dan om welk menu-onderdeel en pagina het gaat.

Uit het bestuur

De uitbreiding van het VZZ-bureau, zoals aangekondigd in de vorige Zoogdier, heeft geleid tot twee aanstellingen binnen het team 'Onderzoek & Advies'. Het betreft Bert Oosterlaak als teamleider en Richard Witte als projectleider 'Verspreidingsonderzoek'. Meer informatie over onze nieuwe medewerkers en hun werkzaamheden staat elders in dit nummer van Zoogdier. De snelle invulling van beide vacatures illustreert het belang dat wij hechten aan het investeren in het verspreidingsonderzoek als een van de basisactiviteiten van onze vereniging. Het Nationaal Programma Verspreidingsonderzoek betekent een stimulans voor dit type onderzoek. Het betekent ook dat ons bureau de komende tijd veel energie zal steken in onze databank en het beheer ervan, zodat we als landelijk beheerder van de zoogdierverspreidingsgegevens beter kunnen werken. Met andere PGO's, zoals SOVON wordt gesproken over mogelijkheden elkaar te versterken.

Een derde nieuwe medewerker op het bureau is André Pas, die de leden- en financiële administratie op het secretariaat zal behartigen. Hij werkte er overigens al een jaar als vrijwilliger. Naast de veranderingen op het bureau blijven onze leden en werkgroepen actief in bescherming, educatie en onderzoek. Zo is de landelijke telavond 'Vleermuizen' alweer achter de rug en is voor de derde keer in successie een landelijke pluusweek in voorbereiding (net als vorig jaar onder leiding van Mieuw van Diedenhoven). Beide activiteiten worden georganiseerd in samenwerking met de jeugdvereniging 'de Vrije Vogelclub'. Daarnaast werkt de VLEN aan een nieuwe 'Nacht van de Vleermuis', mogelijk in samenwerking met de dierenhuizen.

In Overijssel werken de Zoogdierwerkgroep Overijssel, de Veldwerkgroep en de VLEN samen in het 'Bechstein-project' aan een inventarisatie van deze vleermuissoort.

Zoals op de ALV aangekondigd zal onze penningmeester Ed Cousin het bestuur binnenkort verlaten. Wij zijn dan ook op zoek naar een vervanger, waarbij we iemand met een bedrijfsmatige achtergrond zoeken. Mocht iemand een mogelijke kandidaat kennen dan vernemen we dat graag. Het toetreden van nieuwe bestuursleden maakt dat taken verschuiven. Ons nieuwe bestuurslid Hans Bekker zal extra aandacht besteden aan de communicatie binnen de vereniging. In dit verband zal hij in het vervolg de bestuurscolumn in dit blad verzorgen.

Mieuw van Diedenhoven & Jaqueline Mustert

Rob van Apeldoorn

Adressen

Vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming (VZZ)

Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, Tel. 026-3705318, Fax 026-3704038, E-mail: zoogdier@vzz.nl, Website: www.vzz.nl

Veldwerkgroep Nederland

Eric Thomassen, Middelstegegracht 28, 2312 TX Leiden, Tel. 071-5127761, E-mail: erichthomassen@hetnet.nl

Materiaaldepot Veldwerkgroep

Menno Haakma, E-mail: materiaal@vzz.nl

Vleermuiswerkgroep Nederland (VLEN-VZZ)

Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, E-mail: vleermuiswerkgroepnederland@vzz.nl

Informatiepunt Zeezoogdieren

Marjan Addink, Naturalis, Postbus 9517, 2300 RA Leiden, E-mail: addink@nnm.nl

Werkgroep Boomarter Nederland

Ben van den Horn, Celsiusstraat 4, 3817 XG Amersfoort, Tel. 033-4625970, E-mail: belise@freeler.nl

Beverwerkgroep

Annemarieke van der Sluijs, Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem, Tel. 026-3705318, E-mail: a.vandersluijs@vzz.nl

Zoogdierwerkgroep Overijssel

Nico Driessen, p/a Natuur & Milieu Overijssel, Stationsweg 3, 8011 CZ Zwolle, Tel. 038-4217166, E-mail: driessen@natuurmilieu.nl

Medewerker Zoogdier in België

Dirk Criel, Zottegemstraat 2, 9688 Maarkedal, België 055-456610

Natuurpunt

Kardinaal Mercierplein 1, 2800 Mechelen, België Tel. 015-297220, Website: www.natuurpunt.be
Zoogdieren: Bob Vandendriessche, E-mail: bobvdd@hotmail.com; Vleermuizen Alex Lefevre, E-mail: alexlefevre@hotmail.com

Lidmaatschap VZZ

Lidmaatschap met alleen Zoogdier € 15 per jaar. Lidmaatschap met tijdschriften Lutra en Zoogdier € 25 per jaar. Overmaken op postbank 203737 of voor België op rekening 000-1486269-35, onder vermelding van het gewenste lidmaatschap.

Opzeggen

Uitsluitend schriftelijk, vóór 1 december, aan het Bureau van de VZZ.

Uit de kunst

In het Zwin, op de grens tussen België en Nederland staat deze *Hospitality* van de kunstenaar Barry Flanagan. Deze haas is de laatste in een serie van vijf grote bronzen beelden die Flanagan heeft gemaakt. De haas staat voor vrijheid, onafhankelijkheid, dynamiek, vruchtbaarheid, kracht en individualiteit.

Zoogdier

ISSN 0925-1006

Redactieadres

Redactie Zoogdier, Oude Kraan 8, 6811 LJ Arnhem Tel. 026-3705318. E-mail: redactie.zoogdier@vzz.nl

Redactie

Marius den Boer (hoofdredacteur), Wim Bongers, Steve Geelhoed (eindredacteur), Maurice La Haye, Alice Pillot, Froukje Rienks, Meta Rijks, Bob Vandendriessche, Sven Verkem

Medewerkers

Dirk Criel, Dick Klees, Rollin Verlinde

Opmaak

Dick Bekker, Detail

Druk

Tijl Offset, Zwolle

Losse nummers Zoogdier

Losse nummers kosten € 5,77, inclusief porto. Bestellen via redactieadres, met vermelding van jaargang en nummer.

Kopijsluitingsdata

nr 15 (4): 1 oktober 2004; nr 16 (1): 1 januari 2005
nr 16 (2): 1 april 2005; nr 16 (3): 1 juli 2005

Aanwijzingen voor auteurs

Artikelen dienen populair-wetenschappelijk van aard te zijn en niet elders gepubliceerd. De voorkeur gaat uit naar stukken over de (in het wild levende) zoogdieren van de Benelux. Ook korte mededelingen en bijzondere waarnemingen zijn welkom. Tekst zonder opmaak aanleveren op diskette of per e-mail redactie.zoogdier@vzz.nl.

Zorg voor ruim illustratiemateriaal, maar houd dit gescheiden van de rest. In geval er copyright op de illustraties berust moet de auteur toestemming hebben voor het gebruik ervan. Beperk het aantal literatuurverwijzingen tot enkele essentiële. Per artikel kan van slechts één auteur het adres vermeld worden, van de overigen alleen de naam. Met vragen over inhoud en/of vorm kunt u altijd contact opnemen met de redactie.

Agenda

8 & 9 oktober 2004
Belgische Vleermuizenstudiedag en 25 jaar
Vleermuizenwerkgroep
Info bij Alex Lefevre, alexlefevre@hotmail.com

6-14 november 2004
Landelijke Braakbal Pluisweek 2004
website: www.vzz.nl/pluisweek
Op dit moment zijn 15 locaties bekend

20 november 2004
Algemene Ledenvergadering VZZ

Uit de kunst